

Civilization-building norms based on the governmental model of Imam Ali (AS) in Nahj ul-Balagha based on the theory of conceptual continuity between values and civilizational norms

(Research Article)

Seyed Ebrahim Masoumi^{1*}

Submission Date: 28 April 2025

Revision Date: 20 August 2025

Acceptance Date: 2 September 2025

(Page 133-161)

Abstract

Islamic civilization, as a meaningful and purposeful system, is formed on a foundation of transcendent values and reaches maturity when these values are objectively crystallized in the layer of social norms and cultural-political structures. Nahj ul-Balagha reflects a rich set of this inseparable link between values and norms. The present study aims to identify and explain the civilization-building norms in Nahj ul-Balagha, based on the theory of conceptual continuity between values and civilizational norms. This theory holds that efficient and enduring norms in a civilization are not merely social conventions, but are rooted in a deeper layer of fundamental values and derive meaning and validity from them. This study has analyzed the texts of Nahj ul-Balagha with a qualitative approach using content analysis method. Beyond identifying norms, the present study explains the process of their realization in the form of three continuous steps: fundamental value formation, regularization, and supervisory institutionalization. The findings of the study show that the words of Imam Ali (AS) include two main aspects of civilization-building norms: first, the aspect of the structure and action of community management, and second, the aspect of human relations and social cohesion, each of which has a close connection with divine-human values: which have been introduced as the main indicators of the dynamism and integrity of a civilized society. In this sphere, Nahj ul-Balagha, by drawing a network of interconnected norms and the three-fold process of their realization, presents a

1. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Literature and Foreign Languages, University of Kashan, Kashan, Iran

*: Corresponding Author:

Email: masomi6228@kashanu.ac.ir

How to cite this article: Masoumi, S. E. (2025). Civilization-building norms based on the governmental model of Imam Ali (AS) in Nahj ul-Balagha based on the theory of conceptual continuity between values and civilizational norms. *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 13(50), 133-161. <https://doi.org/10.22084/nahj.2026.31780.3238>

comprehensive picture of the requirements for realizing a dynamic, just, and spiritual civilization. This dynamic conceptual continuity provides a guarantee for the internal implementation of norms and prevents them from transforming into inflexible structures.

Keywords: Nahj ul-Balagha, Islamic civilization, civilization-building norms, conceptual continuity, Islamic values, Alawi governance.

Extended Abstract

1. Introduction

Civilizations are based on the intellectual and value systems of societies. In the process of civilizational development, norms, as objective behavioral and structural rules, play a vital role in transforming fundamental values into social and political realities. Islamic civilization is based on a foundation of solid divine-human values, which, for sustainability, require conceptual and functional continuity between these values and the norms governing its structures. This continuity means that social norms will be effective and guarantee civilization in the long term when they are rooted in a deeper layer than fundamental values and gain meaning and credibility from them. As a prominent intellectual system in the field of practical wisdom, Nahj ul-Balagha provides a rich platform for systematically extracting components that operationally transform key values such as justice-centeredness, human dignity, and rationality into civilization-building norms such as transparency, accountability, keeping promises, participation, and tolerance. However, what has been neglected in many studies is not only identifying these norms, but also explaining the process of their realization, a process that in Nahj ul-Balagha consists of three continuous steps: value-foundation (establishing value in beliefs through rhetoric), rule-making (transforming value into explicit and referable instructions), and supervisory institutionalization (designing executive mechanisms and accountability guarantees). A careful rereading of this mechanism in Nahj ul-Balagha is a fundamental necessity in the process of theorizing for modern Islamic civilization, because it provides a transhistorical model of the correlation between religious beliefs and the requirements of collective life. Although in contemporary Islamic humanities literature, there has been a lot of research on the ethics, guidelines, and character of Imam Ali (AS) in Nahj ul-Balagha, a systematic analytical gap in this area is still noticeable. Most of the studies have focused on ethical and theoretical dimensions, and less research has analyzed and explained the objective and structural norms that create

civilization in Nahj ul-Balagha in a structured manner, using the theoretical framework of the conceptual continuity between values and civilizational norms, as well as the process of their realization. As a result, the mechanism of transforming fundamental values into efficient normative mechanisms in the text of Nahj ul-Balagha has been largely neglected and requires systematic exploration. The present study is fundamental-applied in terms of its purpose and is a qualitative study in terms of its nature. To achieve its purpose, it uses the qualitative content analysis method with an inferential approach. This method allows the researcher to systematically examine and analyze the key concepts and themes present in the textual data by focusing on predetermined theoretical categories (Hsieh & Shannon, 2005: 127). In the present study, the main categories of analysis (fundamental values and civilization-building norms) were determined based on the theoretical framework of conceptual continuity and operational definitions of key concepts before entering the data and were used as the initial template for organizing and coding the raw data. The research population includes the entire text of Nahj ul-Balagha (sermons, letters, and aphorisms). Using a criterion-based purposive sampling method, clauses and sentences that clearly indicate a fundamental value (such as justice, piety, and dignity) or an operational norm (such as continuous monitoring, consultation, and transparency) were selected (Seyyed-Emami, 2011: 45; Firouzjaeian, 2017: 60). In the systematization process, the selected semantic units were categorized in three analytical stages: first, initial descriptive coding, then axial coding based on the relationship with the main categories and areas of governance and society, and finally, conceptualization and final naming of norms such as transparency of power, institutional accountability, and structural justice using value-normative linkage analysis. This process ensures that the extracted norms are the operational manifestation of the fundamental values of Nahj al-Balagha (Krippendorff, 2018: 115; Faramarz-Qaramalaki, 2009: 130). To increase reliability and control interpretive bias, the process of categorizing and determining criteria was recorded in a transparent manner so that analytical decisions could be traced. Also, a review was conducted by experts in the field of Nahj ul-Balagha (political ethics and sociology of religion) to ensure that the analysis conformed to the textual foundations and theoretical framework, which guarantees the validity of the findings. The main limitation of this method is the lack of statistical generalizability of the findings, because the results of an ideal-indigenous model derived from a specific text and their generalization to different societies is not possible without further comparative studies

(Seydan, 2015: 40). The main research question addressed in the present study is: What are the civilization-building norms in Nahj ul-Balagha, what are their characteristics, and how is the process of their realization (including fundamental value formation, regularization, and regulatory institutionalization) explained based on the theory of conceptual continuity? The aim is to systematically identify and analyze these norms and explain the process of dynamic conceptual continuity between values and norms in order to present a theoretical-practical model for the modern Islamic civilization. The theoretical framework of the research is based on the theory of conceptual continuity between values and civilizational norms in sociology and social theology. The findings will show that the sustainability and effectiveness of Islamic civilization depends on the strategic continuity between fundamental religious values and norms derived from authentic Islamic texts such as Nahj ul-Balagha, a link that guarantees the internal implementation of the norms and prevents them from transforming into inflexible structures lacking a transcendental spirit.

2. Theoretical framework

The theoretical framework of this study is based on the theory of conceptual continuity between values and civilizational norms, which, as an analytical tool, measures the health and dynamism of a civilization based on the degree to which fundamental values are institutionalized in the form of behavioral rules and social structures. This theory, which has its roots in historical sociology and social theology, does not simply define values and norms, but emphasizes the mechanisms of transforming values into norms and the challenges of this process (Khedavi, 2018: 210; Eisenstadt, 2023: 55). Accordingly, for survival and development, every civilization needs to transform its abstract values into operational rules and behavioral requirements; otherwise, a theoretical-practical disconnection, reduced efficiency, and ultimately the collapse of social structures will occur. The link between value and norm in this framework is not a simple linear relationship, but a network of semantic and functional interactions in which values give direction to norms and norms in practice reproduce and establish values. In Nahj ul-Balagha, fundamental values, as the core identity of Islamic civilization, are rooted in monotheism and resurrection and are not merely individual moral issues, but are considered principles of macro-policymaking and the foundations of the legitimacy of collective action. These values, in fact, play the role of guiding and directing the entire normative system of society, and without them, norms would be devoid of meaning and merely inflexible and soulless conventions. The most

important of these values are: Justice-centeredness as the most central value in Alawi thought, which Imam Ali (AS) considers to be the “pillar of religion”, the “greatest reformer of society” and the basis of the stability of society (Nahj ul-Balagha, Sermon 216 and Hikmat 437). Justice in this view is not simply equal distribution, but “placing everything in its proper place”; that is, placing everything in its true place. Piety is the basis of individual superiority and the basic condition for the health of society and the legitimacy of the actions of agents (Nahj al-Balagha, Sermon 184). Piety here is not a mere individual virtue, but rather a guarantee of justice and trustworthiness in social structures. Human dignity, which emphasizes respect for the essence and creation of man, regardless of race, tribe, and social status (Nahj al-Balagha, Letter 53), forms the basis of religious democracy. Responsibility and accountability, which considers power as a divine trust and holds rulers responsible and accountable to God and the people (Nahj al-Balagha, Letter 53), forms the basis of transparency and institutional oversight.

These values find practical expression in the form of civilizing norms that mediate between ideals and reality and organize the objective structures of society. The implementation of structural justice at the judicial, financial, and economic levels is derived from the value of justice (Letter 53, paragraph 117), which requires norm-setting at different levels: ensuring the fair distribution of public wealth, creating equal opportunities for members of society, and universal access to the judiciary. Continuous oversight and institutional accountability are rooted in responsibility and piety and create a requirement for the appointment of honest agents and careful monitoring of their performance (Letter 53, paragraph 8; Nazari, 2014: 120). This norm is institutionalized in the form of mechanisms such as administrative inspection, regular reporting, and public auditing. The systematic fight against corruption arising from the pursuit of rights corrects innovations and institutionalizes enjoining what is good and forbidding what is evil in the structure of society (Sermon 47). This norm goes beyond ad hoc encounters and seeks to design systems to prevent corruption. Consultation and listening to the voice of the community based on benevolence and people-centeredness transforms consultation with scholars, elites, and constructive criticism by the people into an institutional norm (Sermon 216), which leads to public participation and reduced gap between the government and the people. The simplicity of the agents, also derived from avoiding worldliness, prevents class rupture and the gap between the rulers and the people (Letter 45), and strengthens public trust. By drawing this network of interconnected norms, each rooted in a

fundamental value, Nahj ul-Balagha presents a systematic attempt to institutionalize divine values in the form of practical norms. This theoretical framework allows research to go beyond mere moral description and, with a structured perspective, analyze how values and norms are linked in the text of Nahj al-Balagha. In fact, this theory acts as an analytical lens that enables the researcher to identify the underlying layers of Alawi norms and show that each operational norm in Nahj ul-Balagha is the objective manifestation of a transcendent value. Thus, the conceptual continuity between values and norms is not only a theoretical principle, but also the practical basis for the sustainability and effectiveness of Islamic civilization throughout history.

3. Method

The present study is fundamental-applied in terms of its purpose and is qualitative in terms of method. To achieve its purpose, it used qualitative content analysis method with an inferential approach. This method allows the researcher to systematically examine and analyze the key concepts and themes in the textual data by focusing on predetermined theoretical categories. The research population includes the entire text of Nahj ul-Balagha (sermons, letters, and aphorisms); using criterion-based purposive sampling method, clauses and sentences that clearly indicate a fundamental value (such as justice, piety, and dignity) or an operational norm (such as continuous monitoring, consultation, and transparency) were selected. The main categories of analysis (fundamental values and civilization-building norms) were determined based on the theoretical framework of conceptual continuity and operational definitions of key concepts before entering the data and were used as the initial template for organizing and coding the raw data. The collected data were analyzed in three stages: initial descriptive coding, then axial coding based on the relationship to the main categories and areas of governance and society, and finally conceptualization and final naming of norms using value-normative linkage analysis. To increase reliability and control for interpretive bias, the process of categorization and criteria determination was recorded in a transparent manner so that analytical decisions could be traced. A review was also conducted by experts in the field of Nahj ul-Balagha (political ethics and sociology of religion) to ensure that the analysis was consistent with the textual foundations and theoretical framework. The main limitation of this method is the lack of statistical generalizability of the findings, because the results of an ideal-indigenous model derived from a specific text and their

generalization to different societies is not possible without further comparative studies.

4. Conclusion

The present study, with the aim of identifying and explaining the civilization-building norms in Nahj ul-Balagha based on the theoretical framework of the conceptual continuity between values and civilizational norms, has reached the central conclusion that the words of Amir al-Mu'minin Ali (AS) outline a systematic network of operational norms, each of which is rooted in the depths of fundamental divine-human values. Beyond identifying these norms, the present study explained the process of their realization in the form of three continuous steps: fundamental value formation (establishing value in beliefs through discourse), regularization (transforming value into explicit and referable instructions), and supervisory institutionalization (designing executive mechanisms and accountability guarantees). This conceptual continuity, which is a prerequisite for the legitimacy, efficiency, and sustainability of an Islamic civilization, is manifested in two main areas. In the area of governance and management, norms such as wise leadership and strategic rationality based on meritocracy and consultation, transparency and accountability guaranteed by public oversight and direct access of the people to the ruler, and ethics and keeping promises including observing fairness and rejecting deception were identified as the main pillars of managing a civilized society. In the area of society and human relations, norms of inclusive justice and human dignity with an emphasis on the inherent equality of humans and caring for the disadvantaged, religious democracy and mutual rights based on participation and avoiding self-righteousness, and social cohesion and unity with the rejection of ignorance and division were analyzed as the main indicators of the dynamics of a civilized society. The findings show that civilizing norms are only effective and sustainable when they have a deep connection with fundamental Islamic values such as justice-centeredness, piety, human dignity, and responsibility. Without completing the three steps mentioned, these norms will lack the necessary implementation guarantees for institutionalization and civilizational sustainability. By drawing this inseparable link, Nahj al-Balagha presents a systematic attempt to create continuity between ideal values and executive structures. The historical experience of the Alawi government shows that the challenges that arose were not due to the weakness of the normative structure, but rather due to the society's break from this continuity; the dominance of personal interests and worldliness over

genuine Islamic values caused this break. Finally, the present study showed that the theory of conceptual continuity between values and norms will be effective as a civilizational model when the process of realizing norms at three levels of fundamental value formation, regularization, and supervisory institutionalization is fully completed. The absence of any of these levels reduces norms to moral recommendations without a guarantee of implementation. Therefore, the modern Islamic civilization is forced to follow this process model extracted from Nahj ul-Balagha in order to objectively realize its values in the realm of governance and society.

References [In Persian]

- Khadivi, G. R. (2018). *Studies on the Sociological and Psychological Formation of the Civilizing Process*. Tehran: University of Tehran Press.
- Seyed Emami, K. (2011). *Research Methods in the Social Sciences*. Tehran: SAMT Publications.
- Seyedan, S. M. (2015). An Examination of the Principles of Good Governance in Islamic Political Thought. *Journal of Islamic Political Studies*, 7(25), 27-49.
- Faramarz Gharamaleki, A. (2009). *Qualitative Content Analysis in Islamic Studies*. Qom: Institute for Research in Seminary and University.
- Firouzjaeian, A. A. (2017). "The Model of Islamic Management and the Challenges of Institutionalization." *Journal of Islamic Management*, 10(30), 55-78.

References [In Arabic]

- *The Holy Qur'an*.
- *Nahj al-Balaghah*.

References [In English]

- Eisenstadt, S. N. (2017). *The Great Revolutions and the Civilizations of Modernity*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Hsieh, H. F. & Shannon, S. E. (2005). Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative health research*, 9(5), 1277-1288.
- Krippendorff, K. (2018). *Content analysis: An introduction to its methodology*. Thousand Oaks, CA: Sage publications .

(مقاله پژوهشی)

هنجارهای تمدن ساز در نهج البلاغه بر اساس نظریه پیوستگی مفهومی میان ارزش‌ها و هنجارهای تمدنی

سید ابراهیم معصومی^۱*

دریافت مقاله: ۱۴۰۴/۰۲/۰۸ بازنگری مقاله: ۱۴۰۴/۰۵/۲۹

پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۰۶/۱۱

(از ص ۱۴۱ تا ۱۶۱)

چکیده

تمدن اسلامی به عنوان نظامی معنادار و هدفمند، بر بستری از ارزش‌های متعالی شکل می‌گیرد و زمانی به بلوغ می‌رسد که این ارزش‌ها در لایه هنجارهای اجتماعی و ساختارهای فرهنگی-سیاسی تبلور عینی یابند. نهج البلاغه، بازتاب‌دهنده مجموعه‌ای غنی از این پیوند ناگسستنی میان ارزش‌ها و هنجارهاست. پژوهش حاضر با هدف شناسایی و تبیین هنجارهای تمدن ساز در نهج البلاغه، بر اساس نظریه پیوستگی مفهومی میان ارزش‌ها و هنجارهای تمدنی انجام شده است. این نظریه بر آن است که هنجارهای کارآمد و ماندگار در یک تمدن، صرفاً قراردادهای اجتماعی نیستند، بلکه ریشه در لایه‌ای عمیق‌تر از ارزش‌های بنیادین دارند و از آن معنا و اعتبار می‌گیرند. این تحقیق با رویکردی کیفی و به کارگیری روش تحلیل مضمون، به واکاوی متون نهج البلاغه پرداخته است. فراتر از شناسایی هنجارها، پژوهش حاضر فرایند تحقق آن‌ها را در قالب سه گام پیوسته: ارزش‌بنیادی‌سازی، قاعده‌مندسازی و نهادینه‌سازی نظارتی تبیین می‌کند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که کلام امام علی (ع) مشتمل بر دو ساحت اصلی از هنجارهای تمدن ساز است که اول: ساحت ساختار و کنش مدیریت جامعه و دوم: ساحت روابط انسانی و انسجام اجتماعی است که هر یک پیوندی وثیق با ارزش‌های الهی-انسانی دارند؛ که به عنوان شاخص‌های اصلی پویایی و یکپارچگی اجتماع تمدنی معرفی شده‌اند. در این سپهر، نهج البلاغه با ترسیم شبکه‌ای از هنجارهای به هم پیوسته و فرایند سه‌گانه تحقق آن‌ها، تصویری جامع از الزامات تحقق تمدنی پویا، عادلانه و معنویت‌گرا ارائه می‌دهد. این پیوستگی مفهومی پویا، ضمانت اجرای درونی هنجارها را فراهم کرده و از تبدیل آنها به ساختارهایی خشک جلوگیری می‌کند.

کلید واژه‌ها: نهج البلاغه، تمدن اسلامی، هنجارهای تمدن ساز، پیوستگی مفهومی، ارزش‌های اسلامی، حکمرانی علوی.

۱. استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده ادبیات و زبانهای خارجی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

Email: masomi6228@kashanu.ac.ir

*: نویسنده مسئول

۱. مقدمه

تمدن‌ها بر پایه نظام فکری و ارزشی جوامع بنا شده‌اند. در فرآیند تکوین تمدنی، هنجارها به مثابه قواعد رفتاری و ساختاری عینی، نقش حیاتی در تبدیل ارزش‌های بنیادین به واقعیت‌های اجتماعی و سیاسی ایفا می‌کنند. تمدن اسلامی بر شالوده ارزش‌های مستحکم الهی-انسانی استوار است که برای پایداری، نیازمند پیوستگی مفهومی و کارکردی میان این ارزش‌ها و هنجارهای حاکم بر ساختارهای خود است. این پیوستگی بدان معناست که هنجارهای اجتماعی زمانی در بلندمدت کارآمد و ضمانت‌بخش تمدن خواهند بود که ریشه در لایه‌ای عمیق‌تر از ارزش‌های بنیادین داشته و از آن معنا و اعتبار کسب کنند. نهج البلاغه به عنوان یک نظام فکری برجسته در حوزه حکمت عملی، بستری غنی برای استخراج نظام‌مند مؤلفه‌هایی فراهم می‌کند که به صورت عملیاتی، ارزش‌های کلیدی نظیر عدالت‌محوری، کرامت انسانی و عقلانیت را به هنجارهای تمدن‌ساز مانند شفافیت، پاسخگویی، وفای به عهد، مشارکت‌طلبی و مدارا تبدیل می‌کنند. با این حال، آنچه در بسیاری از پژوهش‌ها مغفول مانده، نه فقط شناسایی این هنجارها، بلکه تبیین فرایند تحقق آن‌هاست؛ فرایندی که در نهج البلاغه از سه گام پیوسته ارزش‌بنیادی‌سازی (تثبیت ارزش در باورها از طریق خطابه)، قاعده‌مندسازی (تبدیل ارزش به دستور صریح و قابل ارجاع) و نهادینه‌سازی نظارتی (طراحی سازوکارهای اجرایی و ضمانت‌های پاسخگویی) تشکیل شده است. بازخوانی دقیق این سازوکار در نهج البلاغه، ضرورتی اساسی در فرآیند نظریه‌پردازی برای تمدن نوین اسلامی به شمار می‌رود، زیرا الگویی فراتاریخی از نسبت‌سنجی میان باورهای دینی و الزامات زیست‌جمعی ارائه می‌دهد. هرچند در ادبیات معاصر علوم انسانی اسلامی، تحقیقات فراوانی پیرامون اخلاق، رهنمودها و سیره امام علی (ع) در نهج البلاغه صورت پذیرفته است، خلأ تحلیلی سیستمی در این حوزه همچنان محسوس است. عمده پژوهش‌ها بر ابعاد اخلاقی و نظری متمرکز بوده‌اند و کمتر پژوهشی به صورت ساختارمند و با بهره‌گیری از چارچوب نظری پیوستگی مفهومی میان ارزش‌ها و هنجارهای تمدنی، به تحلیل و تبیین هنجارهای عینی و ساختاری تمدن‌ساز در نهج البلاغه و نیز فرایند تحقق آن‌ها پرداخته است. در نتیجه، مکانیسم تبدیل ارزش‌های بنیادین به سازوکارهای هنجاری کارآمد در متن نهج البلاغه، تا حد زیادی مغفول مانده و نیازمند کاوشی روشمند است. پژوهش حاضر از نظر هدف، بنیادی-کاربردی و از حیث ماهیت، یک مطالعه کیفی است که برای نیل به مقصود خود، از روش تحلیل محتوای کیفی با رویکرد استنتاجی بهره می‌گیرد. این روش به محقق امکان می‌دهد مفاهیم و مضامین کلیدی موجود در داده‌های متنی را با تمرکز بر دسته‌بندی‌های نظری از پیش تعیین‌شده، به صورت نظام‌مند بررسی و تحلیل کند (Hsieh & Shannon, 2005: 127). در این پژوهش، دسته‌های اصلی تحلیل (ارزش‌های بنیادین و هنجارهای تمدن‌ساز) بر اساس چارچوب نظری پیوستگی مفهومی و تعاریف عملیاتی مفاهیم کلیدی، پیش از ورود به داده‌ها تعیین شده و به عنوان قالب اولیه برای سازماندهی و کدگذاری داده‌های خام مورد استفاده قرار گرفته‌اند. جامعه پژوهش شامل کلیه متن نهج البلاغه (خطبه‌ها، نامه‌ها و کلمات قصار) است و با روش نمونه‌گیری هدفمند معیارگرا، بندها و جملات دارای صراحت دلالت بر ارزش بنیادین (مانند عدالت، تقوا و کرامت) یا هنجار عملیاتی (مانند نظارت مستمر، مشورت و

شفافیت) انتخاب شدند (سیدامامی، ۱۳۹۰: ۴۵؛ فیروزجائیان، ۱۳۹۶: ۶۰). در فرآیند نظام‌مندسازی، واحدهای معنایی منتخب در سه مرحله تحلیلی دسته‌بندی شدند: ابتدا کدگذاری توصیفی اولیه، سپس کدگذاری محوری بر اساس ارتباط با دسته‌های اصلی و ساخت‌های حکمرانی و اجتماع، و نهایتاً مفهوم‌سازی و نام‌گذاری نهایی هنجارها مانند شفافیت قدرت، پاسخگویی نهادی و عدالت ساختاری با استفاده از تحلیل پیوند ارزشی-هنجاری. این فرآیند تضمین می‌کند که هنجارهای استخراج‌شده، تجلی عملیاتی ارزش‌های بنیادین نهج البلاغه هستند (Krippendorff, 2018: 115؛ فرامرزقراملکی، ۱۳۸۸: ۱۳۰). برای افزایش قابلیت اتکا و کنترل سوگیری‌های تفسیری، فرآیند دسته‌بندی و تعیین معیارها به صورت شفاف ثبت شد تا قابلیت ردیابی تصمیمات تحلیلی وجود داشته باشد. همچنین بازبینی توسط متخصصان حوزه نهج البلاغه (اخلاق سیاسی و جامعه‌شناسی دین) برای اطمینان از انطباق تحلیل با مبانی متنی و چارچوب نظری انجام گردید که اعتبار یافته‌ها را تضمین می‌کند. محدودیت اصلی این روش، عدم قابلیت تعمیم آماری یافته‌هاست، زیرا نتایج یک مدل آرمانی-بومی برآمده از یک متن خاص هستند و تعمیم آنها به جوامع مختلف بدون مطالعات تطبیقی بیشتر میسر نیست (سیدان، ۱۳۹۴: ۴۰). مسأله اصلی پژوهش این است: هنجارهای تمدن‌ساز در نهج البلاغه کدام‌اند، چه ویژگی‌هایی دارند و فرایند تحقق آنها (شامل ارزش‌بنیادی‌سازی، قاعده‌مندسازی و نهادینه‌سازی نظارتی) بر اساس نظریه پیوستگی مفهومی چگونه تبیین می‌شود؟ هدف، شناسایی و تحلیل نظام‌مند این هنجارها و تبیین فرایند پیوستگی مفهومی پویا میان ارزش‌ها و هنجارهاست تا مدلی نظری-کاربردی برای تمدن نوین اسلامی ارائه شود. چارچوب نظری پژوهش بر نظریه پیوستگی مفهومی میان ارزش‌ها و هنجارهای تمدنی در جامعه‌شناسی و الهیات اجتماعی استوار است. یافته‌ها نشان خواهند داد که پایداری و کارآمدی تمدن اسلامی در گرو پیوستگی راهبردی میان ارزش‌های بنیادین دینی و هنجارهای برآمده از متون اصیل اسلامی چون نهج البلاغه است؛ پیوندی که ضمانت اجرای درونی هنجارها را فراهم کرده و از تبدیل آنها به ساختارهای خشک و فاقد روح تعالی‌بخش جلوگیری می‌کند.

۱-۱. بیان مسئله

تمدن اسلامی، به مثابه یک ساختار پویا و هدفمند، بر ارزش‌های بنیادین الهی و اخلاقی مانند عدالت‌محوری، کرامت انسانی و تقوا بنا شده است. با این حال، پایداری و کارآمدی هر تمدنی در گرو پیوستگی مفهومی و کارکردی میان این ارزش‌های انتزاعی و هنجارهای عینی و ساختاری حاکم بر سیاست‌گذاری‌ها و مناسبات جمعی است. عدم تبدیل موفق ارزش‌ها به هنجارهای نهادینه شده، منجر به گسست نظری-عملی و در نهایت، ناکارآمدی ساختارهای اجتماعی و سیاسی می‌شود. نهج البلاغه به عنوان یک نظام فکری برجسته و کم‌نظیر در حوزه حکمت عملی، تلاش می‌کند مکانیسم دقیق این پیوستگی را ترسیم کند. این متن ارزشمند با ارائه شبکه‌ای از هنجارهای عملی که ریشه در ژرفای ارزش‌های الهی-انسانی دارند، الگویی ماندگار از نسبت‌سنجی میان باورهای دینی و الزامات زیست جمعی به دست می‌دهد. بررسی ادبیات پژوهشی معاصر نشان می‌دهد که علی‌رغم تحقیقات فراوان پیرامون اخلاق و اصول نظری مستخرج از نهج البلاغه، یک خلأ

تحلیلی سیستمی در این حوزه وجود دارد. عمده پژوهش‌ها، بر ابعاد توصیفی و فضیلت‌های اخلاقی متمرکز بوده‌اند و از چارچوب نظری «پیوستگی مفهومی میان ارزش‌ها و هنجارهای تمدنی» به‌صورت ساختارمند برای تحلیل هنجارهای عینی و ساختاری تمدن‌ساز استفاده نکرده‌اند. به عبارت دیگر، اگرچه ارزش‌های بنیادین اسلامی در پژوهش‌های متعددی مورد تأکید قرار گرفته‌اند، اما سازوکار تبدیل این ارزش‌ها به هنجارهای عملیاتی و نهادینه شده در بستر جامعه، کمتر کانون توجه بوده است. این خلأ نظری موجب شده تا مکانیسم پیوند میان لایه ارزشی و لایه هنجاری در اندیشه علوی، تا حد زیادی مغفول بماند. مسئله اصلی این پژوهش آن است که هنجارهای تمدن‌ساز در نهج‌البلاغه کدام‌اند و چه ویژگی‌هایی دارند؟ این هنجارها که می‌توانند عرصه‌های گوناگون از جمله ساختار مدیریت جامعه و روابط انسانی را در بر گیرند، چگونه با ارزش‌های بنیادین الهی و اخلاقی پیوند می‌یابند؟ به بیان دقیق‌تر، پژوهش حاضر در پی آن است که بر اساس نظریه «پیوستگی مفهومی میان ارزش‌ها و هنجارهای تمدنی»، به تحلیل نظام‌مند هنجارهای عینی و ساختاری تمدن‌ساز در نهج‌البلاغه بپردازد و سازوکار پیوند آنها با ارزش‌های محوری مانند عدالت، کرامت، تقوا و عقلانیت را تبیین کند. هدف نهایی، پر کردن شکاف نظری موجود و ارائه مدلی نظری-کاربردی برای تمدن نوین اسلامی است که بتواند چگونگی عبور از ارزش‌های انتزاعی به هنجارهای عملیاتی را نشان دهد. این پژوهش با اتخاذ رویکردی کیفی و روش تحلیل مضمون، تلاش می‌کند تا ضمن شناسایی این هنجارها در دو ساحت اصلی، تصویری روشن از پیوستگی مفهومی آنها با ارزش‌های متعالی اسلامی در متن نهج‌البلاغه ارائه دهد.

۱-۲. پیشینه پژوهش

مطالعه حکمرانی علوی در نهج‌البلاغه به‌عنوان الگویی جامع برای تمدن‌سازی، در دهه‌های اخیر توجه جدی پژوهشگران را به خود جلب کرده است. با این حال، علی‌رغم غنای ادبیات موجود، خلأ تحلیل نظام‌مند با تمرکز بر پیوستگی مفهومی میان ارزش‌ها و هنجارهای تمدن‌ساز در چارچوب نهج‌البلاغه، همچنان محسوس است. هدف این بخش، نقد و دسته‌بندی تحلیلی پژوهش‌های پیشین است تا جایگاه و تمایز تحقیق حاضر تبیین شود. پژوهش‌های مرتبط به شرح ذیل می‌باشند:

- جعفری تبریزی، محمدتقی (۱۳۹۵) در کتاب اخلاق حکومتی در نهج‌البلاغه (چاپ قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی)، شاخص‌های اخلاقی نظیر عدالت و مسئولیت‌پذیری را به عنوان مبانی کلیدی حکمرانی اسلامی تشریح می‌کند. نقد تحلیلی: اگرچه این اثر پایه‌های ارزشی حکومت علوی را به خوبی تبیین می‌کند، اما در تحلیل کارکرد مستقیم این مبانی اخلاقی به عنوان هنجارهای عینی و عملیاتی در فرآیند ساختارسازی تمدنی، محدودیت دارد و بر جنبه‌ی توصیفی اخلاقی متمرکز است.
- مطالعات مشابهی مانند آثار مطهری، مرتضی (۱۳۷۴) در کتاب پیرامون انقلاب اسلامی (چاپ تهران، انتشارات صدرا) و فلسفی، محمدتقی (۱۳۸۳) در کتاب اخلاق در نهج‌البلاغه (چاپ تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی) نیز عمدتاً بر شرح مفاهیم و فضیلت‌های اخلاقی متمرکز هستند و مکانیسم تبدیل این فضایل (ارزش‌ها) به قواعد عینی و ساختارهای هنجاری را مورد بررسی قرار نداده‌اند.

- حسینی‌زاده، سیدمحمدرضا (۱۴۰۰) در مطالعه‌ی «الگوی مدیریت علوی در عصر جهانی‌سازی» (منتشر شده در فصلنامه مدیریت اسلامی)، به استخراج مؤلفه‌های رهبری حکیمانه از سیره امام علی (ع) می‌پردازد. نقد تحلیلی: این پژوهش در شناسایی ویژگی‌های مدیریتی (که می‌توانند به عنوان هنجار مدیریتی تلقی شوند) ارزشمند است، ولی فاقد چارچوب نظری پیوستگی است؛ لذا در بررسی چگونگی پیوند این ویژگی‌ها (ارزش‌ها) با ساختارهای نهادی و تبیین مدل عملیاتی تبدیل آن‌ها به هنجارهای کلان تمدنی، کاستی‌هایی دارد.

- داوری، منوچهر (Davari, 2018) در مقاله‌ای با عنوان مدل عدالت علوی، عدالت را به عنوان هسته‌ی سخت حکومت دینی معرفی می‌کند و ابعاد آن را تحلیل می‌نماید. نقد تحلیلی: این پژوهش به اهمیت عدالت اذعان دارد، اما نگاه آن عمدتاً تک‌بعدی بوده و به چگونگی تبدیل عدالت (ارزش) به مجموعه‌ای از هنجارهای ساختاری و فراگیر در بسترهای مختلف تمدنی (پیوستگی هنجاری) کمتر پرداخته است.

- تطبیق با مبانی نظری تمدن (منابع خارجی): نظریه‌ی الیاس، نوربرت در کتاب درباره فرآیند تمدن‌سازی: تحقیقات جامعه‌شناختی و روان‌شناختی به تحولات جامعه‌شناختی و روان‌شناختی درونی جوامع و تبدیل رفتارهای فردی به هنجارهای جمعی می‌پردازد. با این حال، این نظریه فاقد بُعد معرفتی-ارزشی الهی است. تمایز پژوهش حاضر، در استفاده از نظریه‌ی پیوستگی الیاس به عنوان ابزار تحلیل سازوکار عملیاتی شدن و نهادینگی هنجارها در الگوی حکمرانی علوی (که ریشه در ارزش‌های الهی دارد) است. این تطبیق، امکان ارائه یک چارچوب نظری بومی و تعالی‌یافته را فراهم می‌کند.

مرور تحلیلی ادبیات علمی نشان می‌دهد که علی‌رغم تأکید گسترده بر ابعاد اخلاقی و نظری مستخرج از نهج‌البلاغه، تحلیل هنجارهای تمدن‌ساز به مثابه پل ارتباطی میان ارزش‌های بنیادین و ساختارهای اجتماعی و تبیین مکانیسم این پیوستگی مفهومی در آثار پیشین مغفول مانده است. پژوهش‌های موجود بیشتر بر فضیلت‌های اخلاقی و آموزه‌های نظری تمرکز داشته‌اند و کمتر به این پرسش پرداخته‌اند که ارزش‌های محوری نظیر عدالت، کرامت و تقوا چگونه به هنجارهای عینی و عملیاتی در عرصه مدیریت جامعه و روابط انسانی تبدیل می‌شوند. در این میان، پژوهش حاضر با پر کردن سه شکاف عمده، تمایز خود را اثبات می‌کند: نخست، از حیث نظری با ارائه یک چارچوب تحلیلی یکپارچه مبتنی بر پیوستگی مفهومی میان ارزش‌ها و هنجارهای تمدنی به تبیین نظام‌مند هنجارهای تمدن‌ساز در نهج‌البلاغه می‌پردازد که پیشتر کمتر مورد توجه قرار گرفته است. دوم، از منظر روش‌شناختی با بهره‌گیری نظام‌مند از روش تحلیل مضمون، امکان استخراج عینی و ساختارمند هنجارهای تمدن‌ساز را از متن نهج‌البلاغه فراهم می‌آورد و از توصیف‌گرایی صرف فراتر می‌رود. سوم، از جنبه کاربردی با ارائه یک مدل نظری-کاربردی، چگونگی تبدیل ارزش‌های بنیادین به سازوکارهای هنجاری کارآمد را در افق تمدن‌نویین اسلامی ترسیم می‌کند و بدین ترتیب، گامی مؤثر در جهت نظریه‌پردازی برای تمدن‌سازی اسلامی برمی‌دارد.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

ضرورت انجام این پژوهش از شکاف‌های عمیق نظری و چالش‌های کاربردی در فرآیند تمدن‌سازی نوین اسلامی ناشی می‌شود. در ساحت نظری، با وجود تأکید فراوان متون دینی بر ارزش‌های بنیادین، مکانیسم عملیاتی شدن و نهادینه شدن این ارزش‌ها در قالب هنجارهای عینی و ساختاری، در ادبیات علمی به‌طور نظام‌مند تحلیل نشده است. این خلأ نظری موجب شده تا گفتمان‌های تمدنی اغلب در سطح آرمان‌ها باقی بمانند و ابزارهای تحلیلی لازم برای سنجش میزان انطباق ساختارهای اجتماعی با مبانی ارزشی اسلامی فراهم نگردد. بنابراین، ضرورت نظری این پژوهش در ارائه چارچوب تحلیلی یکپارچه مبتنی بر پیوستگی مفهومی میان ارزش‌ها و هنجارهای تمدنی نهفته است تا مدلی بومی برای غلبه بر این گسست فراهم آورد. از منظر اهمیت کاربردی، جامعه اسلامی به‌طور مداوم با چالش‌هایی نظیر کاهش اعتماد عمومی، فساد و ناکارآمدی‌های مدیریتی مواجه است که غالباً ناشی از گسست میان ارزش‌های آرمانی و هنجارهای اجرایی هستند. بازخوانی دقیق و نظام‌مند نهج‌البلاغه، که نمونه‌ای موفق از پیوستگی حداکثری میان این دو ساحت را ارائه می‌دهد، اهمیتی حیاتی می‌یابد. هنجارهای مستخرج از آن، مانند شفافیت، پاسخگویی و عدالت‌محوری، می‌توانند به‌عنوان مؤلفه‌های هنجاری مرجع عمل کرده و ابزاری کارآمد برای ارزیابی عملکرد مدیران، اصلاح ساختارها و تدوین منشور مدیریت جامعه در افق تمدن نوین اسلامی ارائه نمایند. این پژوهش با تأکید بر ابعاد عینی و عملیاتی آموزه‌های نهج‌البلاغه، نگاهی را فراتر از توصیف اخلاقی به سمت نهادینه‌سازی و نظریه‌پردازی تمدنی هدایت می‌کند که بقا و بالندگی تمدن اسلامی را در بلندمدت تضمین می‌نماید.

۴-۱. تعاریف و مفاهیم

۴-۱-۱. تمدن اسلامی

تمدن اسلامی، مجموعه‌ای نظام‌مند از دستاوردهای فکری، نهادی، و ساختاری جامعه‌ی اسلامی است که بر مبنای اصول معرفتی توحیدی و ارزشی شریعت شکل گرفته و هدف آن هدایت و تعالی بخشی زندگی جمعی بشر است (مطهرنیا، ۱۳۹۸: ۵۰ و حسینی‌زاده، ۱۴۰۰: ۳۵).

۴-۱-۲. الگوی حکمرانی علوی

نظام سیاسی-اجتماعی برخاسته از سیره و گفتار امیرالمؤمنین علی (ع) در نهج‌البلاغه است که مشروعیت الهی را با مقبولیت مردمی و اجرای عدالت ساختاری پیوند می‌زند و بر مبنای حقوق متقابل حاکم و مردم استوار است (مصباح یزدی، ۱۳۸۷: ۱۵۰ و جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۹۰).

۴-۱-۳. پیوستگی ارزش و هنجار

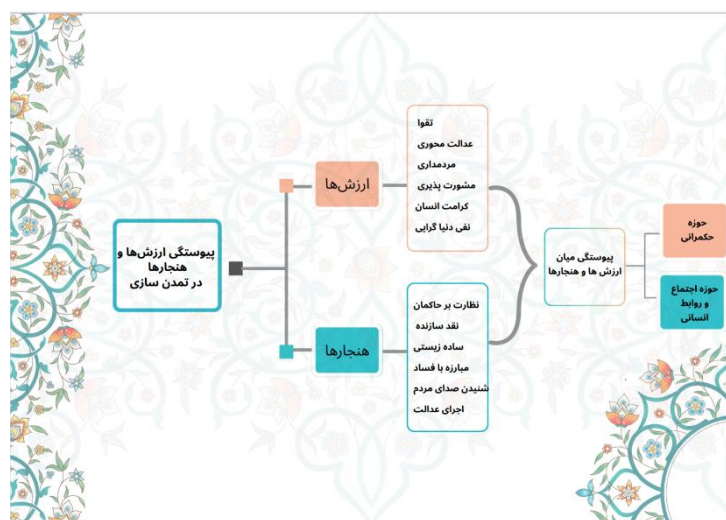
رابطه‌ای ساختارمند است که طی آن، ارزش‌های بنیادین (آرمان‌های کلی) در اثر نهادینه‌سازی، به هنجارهای عینی (قواعد رفتاری و نهادی الزام‌آور) تبدیل شده و در سطح اجتماعی ثبات و کارکرد می‌یابند. این پیوستگی، ضامن مشروعیت و کارآمدی نظام اجتماعی است (خدوی، ۱۳۹۷: ۲۱۰ و میدانچی، ۱۳۹۲: ۵۵).

۲. چارچوب نظری: پیوستگی ارزش‌ها و هنجارها در تمدن‌سازی

چارچوب نظری این پژوهش بر نظریه پیوستگی مفهومی میان ارزش‌ها و هنجارهای تمدنی استوار است که به عنوان ابزاری تحلیلی، سلامت و پویایی یک تمدن را بر اساس میزان نهادینه شدن ارزش‌های بنیادین در قالب قواعد رفتاری و ساختارهای اجتماعی سنجش می‌کند. این نظریه که ریشه در جامعه‌شناسی تاریخی و الهیات اجتماعی دارد، صرفاً به تعریف ارزش‌ها و هنجارها نمی‌پردازد، بلکه بر مکانیسم‌های تبدیل ارزش به هنجار و چالش‌های این فرآیند تأکید می‌ورزد (خدوی، ۱۳۹۷: ۲۱۰؛ Eisenstadt, 2023: 55). بر این اساس، هر تمدن برای بقا و بالندگی نیازمند آن است که ارزش‌های انتزاعی خود را به قواعد عملیاتی و الزامات رفتاری تبدیل کند؛ در غیر این صورت، گسست نظری-عملی، کاهش کارآمدی و در نهایت فروپاشی ساختارهای اجتماعی رقم خواهد خورد. پیوند میان ارزش و هنجار در این چارچوب، نه یک رابطه خطی ساده، بلکه شبکه‌ای از تعاملات معنایی و کارکردی است که در آن ارزش‌ها به هنجارها جهت می‌دهند و هنجارها نیز در عمل، ارزش‌ها را بازتولید و تثبیت می‌کنند. در نهج البلاغه، ارزش‌های بنیادین به عنوان هسته اصلی هویت تمدن اسلامی ریشه در توحید و معاد دارند و صرفاً مباحث اخلاقی فردی نیستند، بلکه اصول سیاست‌گذاری کلان و مبانی مشروعیت عمل جمعی تلقی می‌شوند. این ارزش‌ها در واقع نقش راهبری و جهت‌دهی به کل نظام هنجاری جامعه را بر عهده دارند و بدون آنها، هنجارها تهی از معنا و صرفاً قراردادهایی خشک و بی‌روح خواهند بود. مهم‌ترین این ارزش‌ها عبارتند از: عدالت‌محوری به عنوان محوری‌ترین ارزش در اندیشه علوی که امام علی (ع) آن را «ستون دین»، «بزرگ‌ترین اصلاح‌کننده جامعه» و اساس قوام اجتماع می‌داند (نهج البلاغه، خطبه/۲۱۶ و حکمت/۴۳۷). عدالت در این نگاه، صرفاً توزیع برابر نیست، بلکه «وضع کل شیء فی موضعه»؛ یعنی قرار دادن هر چیز در جایگاه حقیقی خود. تقوا و پرهیزگاری به عنوان مبنای برتری افراد و شرط اساسی سلامت جامعه و مشروعیت عمل کارگزاران (نهج البلاغه، خطبه/۱۸۴). تقوا در اینجا یک فضیلت فردی صرف نیست، بلکه تضمین‌کننده عدالت و امانتداری در ساختارهای اجتماعی است. کرامت انسانی که بر احترام به ذات و آفرینش انسان، فارغ از نژاد، قبیله و جایگاه اجتماعی تأکید دارد (نهج البلاغه، نامه/۵۳) و اساس مردم‌سالاری دینی را تشکیل می‌دهد. مسئولیت‌پذیری و پاسخگویی که قدرت را به مثابه امانتی الهی تلقی کرده و حاکمان را در برابر خدا و مردم مسئول و پاسخگو می‌داند (نهج البلاغه، نامه/۵۳). این ارزش، بنیان شفافیت و نظارت نهادی را شکل می‌دهد. این ارزش‌ها در قالب هنجارهای تمدن‌ساز تجلی عملی می‌یابند که واسطه‌ای میان آرمان و واقعیت‌اند و ساختارهای عینی جامعه را سامان می‌دهند. اجرای عدالت ساختاری در سطوح قضایی، مالی و اقتصادی برگرفته از ارزش عدالت‌محوری است (نامه/۵۳، بند ۱۱۷) که هنجارسازی در سطوح مختلف را ایجاب می‌کند: تضمین توزیع عادلانه ثروت عمومی، ایجاد فرصت برابر برای آحاد جامعه، و دسترسی همگانی به دستگاه قضا. نظارت مستمر و پاسخگویی نهادی ریشه در مسئولیت‌پذیری و تقوا دارد و الزامی برای انتصاب کارگزاران صادق و نظارت دقیق بر عملکرد آنان ایجاد می‌کند (نامه/۵۳، بند ۸؛ نظری، ۱۳۹۳: ۱۲۰). این هنجار در قالب سازوکارهایی چون بازرسی اداری، گزارش‌دهی منظم و حسابرسی عمومی نهادینه می‌شود.

مبارزه سیستماتیک با فساد برآمده از حق‌مداری، بدعت‌ها را اصلاح و امر به معروف و نهی از منکر را در ساختار جامعه نهادینه می‌سازد (خطبه/۴۷). این هنجار فراتر از برخوردهای موردی، به دنبال طراحی سیستم‌های پیشگیری از فساد است. مشورت و شنیدن صدای جامعه مبتنی بر خیرخواهی و مردم‌مداری، مشورت با عالمان، نخبگان و نقد سازنده توسط مردم را به هنجاری نهادی تبدیل می‌کند (خطبه/۲۱۶) که مشارکت عمومی و کاهش شکاف حاکمیت و مردم را به دنبال دارد. ساده‌زیستی کارگزاران نیز برگرفته از پرهیز از دنیاگرایی، مانع گسست طبقاتی و شکاف میان حاکمان و مردم می‌شود (نامه/۴۵) و اعتماد عمومی را تقویت می‌کند. نهج‌البلاغه با ترسیم این شبکه از هنجارهای به هم پیوسته که هر یک ریشه در ارزشی بنیادین دارند، تلاشی نظام‌مند برای نهادینه‌سازی ارزش‌های الهی در قالب هنجارهای عملی ارائه می‌دهد. این چارچوب نظری به پژوهش امکان می‌دهد تا از توصیف صرف اخلاقی فراتر رفته و با نگاهی ساختارمند، چگونگی پیوند ارزش‌ها و هنجارها را در متن نهج‌البلاغه تحلیل کند. در واقع، این نظریه به مثابه عینکی تحلیلی عمل می‌کند که پژوهشگر را قادر می‌سازد تا لایه‌های زیرین هنجارهای علوی را شناسایی کرده و نشان دهد که هر هنجار عملیاتی در نهج‌البلاغه، تجلی عینی یک ارزش متعالی است. بدین ترتیب، پیوستگی مفهومی میان ارزش‌ها و هنجارها نه فقط یک اصل نظری، بلکه مبنای عملی پایداری و کارآمدی تمدن اسلامی در طول تاریخ است.

نمودار ۱. چارچوب نظری پیوستگی ارزش‌ها و هنجارها در تمدن‌سازی

۳. مؤلفه‌های تمدن‌ساز حکمرانی علوی در نهج‌البلاغه

تحلیل محتوای کیفی نهج‌البلاغه، با تمرکز بر نهج‌البلاغه، منجر به شناسایی شش مؤلفه‌ی تمدن‌ساز شده است. این مؤلفه‌ها نمایانگر پیوستگی مفهومی میان ارزش‌ها و هنجارهای بنیادین تمدنی هستند. پیوستگی، به ارتباط ارگانیک میان اصول متعالی و زیربنایی (ارزش‌ها) با قواعد عملی تنظیم‌کننده ساختارهای حکومتی

و رفتار اجتماعی (هنجارها) اطلاق می‌شود (سیدان، ۱۳۹۴: ۳۲؛ فیروزجائیان، ۱۳۹۶: ۶۰). این همبستگی یک ضرورت تحلیلی است؛ زیرا هنجارها تنها زمانی مشروعیت، کارآمدی و پایداری تمدن‌سازی را کسب می‌کنند که عمیقاً ریشه در ارزش‌های بنیادین آن تمدن داشته باشند (Krippendorff, 2018: 116). هر ارزش بنیادین زمانی به رفتار تمدنی مؤثر (هنجار تمدن‌ساز) تبدیل می‌شود که در قالب سیاست‌گذاری و حکمرانی عملیاتی گردد (فرامرز قراملکی، ۱۳۸۸: ۱۳۰). هنجارهای تمدن‌ساز به آن دسته از قواعد ساختاری و عینی اطلاق می‌شوند که از ارزش‌های دینی و اخلاقی نشأت گرفته و به صورت استراتژیک در شکل‌گیری، توسعه و تداوم حیات متعالی تمدن نقش محوری ایفا می‌کنند (سیدامامی، ۱۳۹۰: ۴۵). این مؤلفه‌ها را می‌توان در دو ساحت کلان حکمرانی و مدیریت و روابط انسانی دسته‌بندی نمود. توازن میان این دو ساحت، زمینه‌ساز استقرار و پایداری جامعه‌ای عادلانه و پیشرفته خواهد بود.

الف) ساحت حکمرانی و مدیریت

در این ساحت، شاخص‌هایی شناسایی شده‌اند که نقش‌ها و مسئولیت‌های ساختار حکومتی و کارگزاران آن را در راستای تحقق اهداف متعالی تمدن اسلامی تبیین و تضمین می‌نمایند. این مؤلفه‌ها کارکردی راهبردی در مقابله با آسیب‌های ساختاری و ناهنجاری‌های تمدنی داشته و بسترهای لازم برای ارتقاء کیفیت حکمرانی دینی را فراهم می‌سازند. این ساحت بر مدیریت کلان جامعه، سیاست‌گذاری‌ها، و روابط میان قوای حاکمیت تمرکز دارد.

۱. رهبری حکیمانه و عقلانیت راهبردی

این مؤلفه بر نهادهای سازی رهبری مبتنی بر حکمت، بصیرت و تصمیم‌گیری عقلانی و راهبردی در ساختار حکومتی علوی تأکید دارد. از منظر امام علی (ع)، رهبر حکیم می‌بایست دارای فراست، دوراندیشی و اهتمام به بررسی عمیق امور باشد (حسینی‌زاده، ۱۴۰۰: ۴۲). این اصل در دو حوزه کلیدی تجلی می‌یابد. در حوزه شایسته‌سالاری و اهلیت‌محوری، انتخاب مدیران و کارگزاران می‌بایست منحصر بر مبنای اهلیت، شایستگی، تقوا و پاک‌دستی صورت گیرد و قرابت‌گرایی طرد شود. امیرالمؤمنین (ع) این معیارها را صراحتاً بیان می‌دارند: «فَوَلِّ عَلَى أَعْمَالِكَ خَيْرَهُمْ فِي نَفْسِهِ، وَ أَجْرَاهُمْ فِي صِدْقِ الْفَرَسَةِ...» (نامه ۵۳، بند ۸). این رهنمود، تضمین‌کننده این امر است که هنجارهای حکمرانی بر پایه خرد سیاسی و بینش راهبردی عمل کنند (فیروزجائیان، ۱۳۹۶: ۶۵). شایسته‌سالاری در این دیدگاه صرفاً یک رویه اداری نیست، بلکه یک هنجار تمدن‌ساز محسوب می‌شود که سلامت و بقای نظام را در بلندمدت تضمین می‌کند و از انحراف ساختاری جلوگیری می‌نماید. در حوزه تدبیر و عقلانیت راهبردی نیز عقلانیت به معنای به‌کارگیری حداکثری خرد، دانش و تجربه در برنامه‌ریزی‌های بلندمدت و مدیریت بهینه منابع برای دستیابی به اهداف عالیه تمدنی است (ولوی، ۱۳۹۱: ۸۸). امام علی (ع) در زمینه تدبیر امور و پرهیز از تصمیمات عجولانه، بر مشورت با خردمندان تأکید دارند و می‌فرمایند: «وَلَا تُسْتَشَرُّنَّ مُسْتَبِدًّا بِرَأْيِهِ» (خطبه ۲۱۶). عقل، ریشه هر خیر در امور، از جمله سیاست، قلمداد می‌شود: «الْعَقْلُ مَادَّةُ الْخَيْرِ» (حکمت ۲۲). این رویکرد، تمدنی را بنیان می‌نهد که تصمیمات آن بر پایه‌های محکم معرفتی و تجربی استوار بوده و مسیر پیشرفت پایدار را هموار سازد. این

کنترل فزاینده بر غرایز و محیط از طریق عقلانیت ابزاری و راهبردی، از مؤلفه‌های اساسی در فرآیند تمدن‌سازی محسوب می‌شود و بیانگر پیوند ارزش‌های بنیادین (عقلانیت) با هنجارهای حکمرانی (مشورت، تدبیر) است (Krippendorff, 2018: 195).

۲. شفافیت و پاسخگویی

این مؤلفه ناظر بر اصل پاسخ‌گویی ساختار حکومتی در برابر مردم و شفافیت در تمامی فرآیندهای اداری و تصمیم‌گیری است. این دو عنصر از هنجارهای اساسی تمدن‌ساز الگوی علوی به شمار می‌روند. از نگاه امام علی (ع)، اختفای حاکمان از دید مردم و عدم شفافیت در مدیریت، موجب گسست ارتباطی، کاهش اعتماد عمومی و زمینه‌ساز فساد است. ایشان در این زمینه می‌فرمایند: «وَلَا تَخْجُبَنَّ عَنْ رَعِيَّتِكَ، فَإِنَّ اخْتِجَابَ الْوَلَاةِ عَنِ الرِّعْيَةِ سَبَبٌ لِقَلَّةِ عِلْمِهِمْ بِالْأُمُورِ» (نامه/۵۳، بند ۱۰۹). این نص صریح، نشان می‌دهد که شفافیت ابزاری کارآمد برای کسب اطلاع از اوضاع جامعه و پیشگیری از غفلت و فساد نهادی است (مظلومی، ۱۳۹۵: ۷۵). شفافیت در حکمرانی به معنای وضوح، آشکار بودن و دسترس‌پذیری تمامی اطلاعات، فرآیندها، تصمیمات و عملکرد نهادهای حکومتی برای مردم است تا امکان نظارت عمومی به طور کامل فراهم آید (دهقان، ۱۴۰۱: ۱۲۰). پاسخگویی نیز در این الگو به معنای پذیرش کامل و پاسخگویی جامع حاکمان و مدیران در قبال وظایف، تعهدات، و تمامی پیامدهای اقدامات فردی و سازمانی است. امام علی (ع) همواره بر این اصل تأکید داشتند که حاکم در برابر خداوند متعال و در برابر مردم خود مسئول است. عمل کارگزار در این دیدگاه، نه یک غنیمت شخصی، بلکه یک امانت الهی است: «إِنَّ عَمَلَكَ لَيْسَ لَكَ بِطُعْمَةٍ وَ لَكِنَّهُ فِي عُنُقِكَ أَمَانَةٌ وَ أَنْتَ مُسْتَرْعَى لِمَنْ فَوْقَكَ» (نامه/۵). این تأکید بر پاسخگویی، از عوامل اصلی اعتمادسازی عمومی و تحکیم مشروعیت نظام سیاسی است (فوزی، ۱۳۹۸: ۱۸۵). به منظور نهادی‌سازی این مؤلفه، بر نظارت عمومی تأکید ویژه‌ای شده است. امام علی (ع) در نامه ۵۳، دستور می‌دهند که برای پیشگیری از فساد، بازرسان مخفی و مورد اعتماد برای نظارت بر کارگزاران گماشته شوند: «ثُمَّ تَقْعُدُ أُمُورَ هَؤُلَاءِ بِالْإِشْرَافِ عَلَيْهِمْ بِنَفْسِكَ، وَ ابْعَثِ الْعُيُونَ مِنْ أَهْلِ الصِّدْقِ وَ الْوَفَاءِ عَلَيْهِمْ» (نامه/۵۳، بند ۶۲). همچنین، در زمینه رسیدگی به شکایات، بر لزوم رسیدگی مستقیم به شکایات مردم و ایجاد فرصت ملاقات برای آنان با حاکم تأکید شده است: «وَ اجْعَلْ لِدَوِي الْحَاجَاتِ مِنْكَ قِسْمًا تُفَرِّغْ لَهُمْ فِيهِ شَخْصَكَ، وَ تَقْعُدْ لَهُمْ مَجْلِسًا عَامًّا...» (نامه/۵۳، بند ۱۱۰). این رویکرد، ساختار حکومتی را به سمت حکمرانی مشارکتی و مسئولیت‌پذیر سوق می‌دهد که لازمه هر تمدن پیشرو است (Siddiqui, 2020: 95).

۳. اخلاق‌مداری و وفای به عهد

در الگوی حکمرانی علوی، رعایت انصاف، صداقت، پرهیز از ظلم و التزام به عهد و پیمان، حتی در مواجهه با دشمنان و در شرایط دشوار، از اصول تغییرناپذیر است. این مفاهیم، ارکان اصلی پیوند ارزش‌های بنیادین با هنجارهای تمدن‌ساز به شمار می‌روند. امام علی (ع) در تبیین اهمیت وفای به عهد، آن را یک اصل اخلاقی و عملی بنیادین در حکمرانی می‌دانند و می‌فرمایند: «وَ إِنْ عَقَدْتَ بَيْنَكَ وَ بَيْنَ عَدُوِّكَ عُقْدَةً، أَوْ أَلْبَسْتَهُ مِنْكَ ذِمَّةً، فَحُطَّ عَهْدُكَ بِالْوَفَاءِ، وَازَّعَ ذِمَّتَكَ بِالْأَمَانَةِ...» (نامه/۵۳، بند ۱۰۱). این اصل، با تأکید صریح

قرآن کریم: «وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا» (اسراء/۳۴)، اعتبار می‌یابد و پایبندی به تعهدات بین‌المللی و اخلاقی را الزامی می‌سازد. اخلاق‌مداری در حکمرانی به رویکردی اطلاق می‌شود که در آن فضایل اخلاقی نظیر تقوا، صداقت، امانت‌داری، و انصاف، مبنای تمامی تصمیم‌گیری‌ها و اقدامات مسئولان قرار می‌گیرد (سروش‌مجلاتی، ۱۳۹۸: ۱۲۰). اخلاق، ستون فقرات پایداری و مشروعیت حکومت است و بدون آن، هیچ تمدنی قادر به بقا و بالندگی نخواهد بود. امام علی (ع) در خطبه‌های مختلف بر دوری از حيله و فریب در سیاست تأکید می‌ورزند و نیکوکاران را کسانی می‌دانند که عهد و انصاف را رعایت می‌کنند (خطبه/۴۲). مفهوم انصاف به عنوان یکی از ارکان اساسی حکمرانی و رفتار فردی مورد تأکید قرار گرفته است. ایشان در حکمت ۴۰۹، عادل‌ترین مردم را کسی می‌دانند که مردم را از جانب خود انصاف دهد: «أَعْدَلُ النَّاسِ مَنْ أَنْصَفَ النَّاسَ مِنْ نَفْسِهِ» (حکمت/۴۰۹). این جنبه از حکمرانی، همسو با دیدگاه‌های جامعه‌شناختی نظیر نظریه الیاس است که خودکنترلی فزاینده و پالایش رفتارهای اجتماعی را در مسیر تمدن ضروری می‌داند (Eisenstadt, 2017: 15). از این رو، اخلاق‌مداری صرفاً یک توصیه فردی نیست، بلکه یک ساختار نهادی است که موجب اعتمادسازی و تحکیم روابط اجتماعی در مقیاس تمدنی می‌شود (فقیهی، ۱۳۹۷: ۹۰). پایبندی به این اصول، ضمانت می‌کند که سیاست‌های کلان کشور در راستای ارزش‌های متعالی قرار گرفته و مسیر تمدن‌سازی اسلامی از انحراف حفظ شود (حیدری، ۱۴۰۰: ۵۵).

ب) ساحت اجتماع و روابط انسانی

این ساحت به مجموعه‌ای از اصول و قواعد اجتماعی می‌پردازد که ضمن تضمین حقوق شهروندی، بستر مشارکت عمومی و انسجام اجتماعی را فراهم ساخته و نقش‌آفرینی مردم را در تحقق جامعه‌ی تمدنی اسلامی تقویت می‌نماید. این هنجارها، بسترهای لازم برای انسجام اجتماعی، امنیت پایدار و تربیت انسان در تراز اسلامی را فراهم می‌آورند و نقش محوری در تحقق جامعه‌ای عادلانه، معنوی و پیشرفته ایفا می‌کنند. این ساحت بر روابط میان افراد جامعه، حقوق متقابل شهروندان، و همبستگی اجتماعی متمرکز است.

۱. عدالت فراگیر و کرامت انسانی

این مؤلفه بر عدالت فراگیر و کرامت انسانی به‌عنوان اصول بنیادین حکمرانی علوی تأکید دارد که در برخورد یکسان با تمامی آحاد جامعه و رعایت حقوق اقلیت‌ها و محرومان نمود می‌یابد. از نگاه امیرالمؤمنین (ع)، عدالت نه تنها یک ارزش، بلکه اساس و ستون خیمه حکومت است. ایشان در حکمت ۴۳۷ نهج‌البلاغه می‌فرمایند: «الْعَدْلُ يَضَعُ الْأُمُورَ مَوَاضِعَهَا... فَأَلْعَدْلُ أَشْرَفُهُمَا وَأَفْضَلُهُمَا» (حکمت/۴۳۷). این بدان معناست که عدالت فراگیر یک سیستم عام و فراگیر است که در تمامی ابعاد اقتصادی (توزیع عادلانه ثروت)، اجتماعی (برابری حقوق) و قضایی (قضاوت بی‌طرفانه) تجلی می‌یابد و هدف آن قرار دادن هر حق در جایگاه واقعی خود و رفع هرگونه تبعیض و ستم است (طباطبایی، ۱۳۹۴: ۱۲۰). کرامت انسانی در اسلام، ارزشی ذاتی، الهی و غیرقابل سلب است که به هر انسان، صرف‌نظر از نژاد، جنسیت یا موقعیت اجتماعی، از بدو خلقت تعلق دارد (جوادی آملی، ۱۳۹۶: ۸۵). این مفهوم در الگوی حکومتی علوی، یک ارزش بنیادین محسوب می‌شود که مستقیماً بر رفتار حاکمان تأثیر می‌گذارد. امام علی (ع) در بیانی راهبردی، جایگاه رفیع مردم را

در حکومت اسلامی تبیین کرده و می‌فرماید: «وَأَشْعُرُ قَلْبَكَ الرَّحْمَةَ لِلرَّعِيَّةِ... فَإِنَّهُمْ صِنْفَانِ: إِمَّا أَحَ لَكَ فِي الدِّينِ أَوْ نَظِيرٌ لَكَ فِي الْخَلْقِ» (نامه/۵۳، بند ۵۳). این بیان، عمق نگاه علوی به انسانیت و برابری انسان‌ها را نشان می‌دهد و فراتر از تمایزات دینی و عقیدتی، بر حرمت ذاتی بشر تأکید دارد (رضوی، ۱۴۰۰: ۷۰). مفهوم حقوق اقلیت‌ها از عبارت «أَوْ نَظِيرٌ لَكَ فِي الْخَلْقِ» استنتاج می‌شود و بر رعایت حقوق و کرامت انسانی همه افراد جامعه، فارغ از عقیده و مذهب، تأکید دارد. همچنین، توصیه به توجه ویژه به فقرا و نیازمندان و حفظ کرامت آن‌ها، از مصادیق برجسته این عدالت است (حکمت/۳۲۰). این رویکرد برابری خواهانه، همسو با دیدگاه‌های جامعه‌شناختی است که افزایش حساسیت‌های اجتماعی و گسترش حقوق شهروندی را از مؤلفه‌های اصلی گذار به تمدن می‌دانند (Habermas, 2018: 250). تحقق این عدالت فراگیر، نه تنها به پایداری نظام مشروعیت می‌بخشد، بلکه بستری برای بالندگی تمدنی فراهم می‌آورد (مصباحی، ۱۳۹۹: ۴۰).

۲. مردم‌سالاری دینی و حقوق متقابل

در اندیشه‌ی سیاسی حضرت علی (ع)، مشارکت مردم، پذیرش بیعت و مشورت، نه تنها امری تشریفاتی، بلکه جوهری‌ترین رکن مشروعیت حاکمیت و عامل پایداری آن است. این امر، نشان‌دهنده مردم‌سالاری دینی است که به مشروعیت و پایداری تمدن می‌انجامد. امام علی (ع) در خطبه ۳۴، مردم را صاحبان اصلی حکومت معرفی کرده و رابطه حاکم و مردم را بر اساس حقوق متقابل تعریف می‌کنند: «إِنَّ لِي عَلَيْكُمْ حَقًّا، وَلَكُمْ عَلَيَّ حَقٌّ...» (خطبه/۳۴). ایشان پیچیدگی و دشواری اجرای حق در عمل را متذکر شده و بر ضرورت تعهد دوطرفه تأکید می‌ورزند (خطبه/۲۱۶). مردم‌سالاری دینی در الگوی علوی، به معنای مشارکت آگاهانه و آزادانه مردم در تعیین سرنوشت سیاسی و اجتماعی خود، در چارچوب اصول و ارزش‌های الهی است در این الگو، مشروعیت الهی حکومت (نصب و اذن الهی) با مقبولیت و بیعت مردمی پیوند ناگسستنی دارد. پذیرش حکومت توسط امام علی (ع) پس از اصرار و بیعت عمومی صورت گرفت (خطبه/۳)، که نشان‌دهنده احترام به اراده مردم و نقش حیاتی آنان در تحقق حکومت اسلامی است. حاکمان در چنین نظامی، خود را خادم مردم و پاسخگوی آنان می‌دانند. این تعامل دوطرفه، اساس یک جامعه مدنی فعال و پویا را شکل می‌دهد (تاجیک، ۱۴۰۱: ۷۵). اصل مشورت و پرهیز از استبداد رأی نیز در نهج البلاغه جایگاه ویژه‌ای دارد. امام علی (ع) با قاطعیت بر لزوم مشورت با مردم و اجتناب از استبداد رأی تأکید می‌کنند: «وَلَا تُسْتَشَرَنَّ مُسْتَبَدًّا بِرَأْيِهِ» (خطبه/۲۱۶). حکمت ۱۵۲ این موضوع را روشن‌تر می‌سازد: «مَنْ اسْتَبَدَّ بِرَأْيِهِ هَلَكَ وَ مَنْ شَاوَرَ الرِّجَالَ شَارَكَهَا فِي عُقُولِهَا» (حکمت/۱۵۲). علاوه بر این، در نامه ۵۳ به مالک اشتر، به صراحت به لزوم گوش سپردن به صدای مردم و پرهیز از خودکامگی اشاره شده است: «وَلَا تَخْجُبَنَّ عَنْ رَعِيَّتِكَ...» (نامه/۵۳، بند ۱۰۹). این مکانیزم‌های مشارکتی و نظارتی، با تحولات جامعه مدرن در خصوص افزایش مشارکت اجتماعی و تفویض قدرت همخوانی دارد (Tilly, 2019: 80). این رویکرد، پایداری نظام را از طریق جلب رضایت عمومی و نهادی‌سازی قدرت پاسخگو تضمین می‌کند (کاشانی، ۱۳۹۹: ۴۵).

۳. انسجام اجتماعی و وحدت

وحدت و انسجام اجتماعی، از ارکان اصلی صیانت از بنیان‌های تمدنی و جلوگیری از فروپاشی فرهنگی و سیاسی جامعه به‌شمار می‌رود و بستر لازم برای انسجام اجتماعی پایدار است. حضرت علی (ع) بارها بر لزوم اتحاد اقشار مختلف جامعه و اجتناب از نزاع و اختلاف تأکید فرموده‌اند. ایشان در خطبه ۱۲۷ نهج البلاغه می‌فرمایند: «وَمَنْ لَمْ يُعْطِ بِلِسَانِهِ مَنَعَ بِيَدِهِ» (خطبه/۱۲۷). این بیان، گویای این واقعیت است که همبستگی و هم‌صدایی در مطالبه‌گری مشروع، شرط لازم برای حفظ قدرت اجتماعی و اقتدار مدنی است (رحمانی، ۱۳۹۹: ۵۵). از دیدگاه امام علی (ع)، تفرقه و اختلاف، آفت بزرگ تمدن و مایه ضعف و شکست است. ایشان در خطبه ۱۹۲ (خطبه قاصعه) به شدت از عصبیت‌های جاهلی و اختلافات قومی و نژادی که جامعه اسلامی را تضعیف می‌کردند، انتقاد کرده و بر لزوم همزیستی مسالمت‌آمیز و سازنده تأکید می‌کنند: «فَكُونُوا لِلنَّاسِ كَالْخَلِّ... لَا يُؤْذُونَ أَحَدًا وَ لَا يُؤْذِيهِمْ أَحَدٌ» (خطبه/۱۹۲). این رویکرد، پایه و اساس جامعه‌ای را بنا می‌نهد که در آن وحدت و همبستگی، حتی میان اقوام و گروه‌های مختلف، به عنوان یک ارزش اساسی و هنجار تمدن‌ساز شناخته می‌شود (مرادی، ۱۴۰۲: ۹۵). انسجام اجتماعی در این دیدگاه فراتر از صرفاً نبودن درگیری است؛ بلکه وابستگی متقابل فعال و سازنده میان گروه‌های اجتماعی را شامل می‌شود. نظریه «پروسه تمدن‌سازی» نیز بر اهمیت فزاینده وابستگی متقابل افراد در جوامع پیشرفته و نقش آن در کاهش خشونت و افزایش انسجام تأکید دارد (Elias, 2021: 115). از این منظر، انسجام نهادی در حکمرانی علوی، با تقویت وحدت کلمه و پرهیز از تفرقه، بقای ساختارهای سیاسی و فرهنگی را در بلندمدت تضمین می‌کند و از آسیب‌های ساختاری ناشی از شکاف‌های درونی جلوگیری می‌نماید (نصیری، ۱۳۹۷: ۷۰). خطبه ۵ نهج البلاغه نیز درباره پیامدهای تفرقه و اختلاف هشدار می‌دهد و نشان می‌دهد که این اصل برای بقای تمدن حیاتی است (شیخ‌الاسلامی، ۱۴۰۰: ۱۸۰).

جدول ۱. مقوله‌های محوری (هنجارهای تمدن‌ساز علوی)

ردیف	مقوله محوری (هنجار تمدن‌ساز علوی)	ارزش بنیادین مرتبط (شرط علی)	سطح عملکرد هنجاری در حکمرانی	مصادیق شاخص در نهج البلاغه
۱	رهبری حکیمانه و عقلانیت راهبردی	عقل، بصیرت	سطح راهبردی-مدیریتی	خطبه/۱، حکمت/۱۵۲
۲	شفافیت و پاسخگویی ساختاری	تقوا، صداقت، مسئولیت الهی	سطح راهبردی-مدیریتی	نامه/۴۵، نامه/۵۰
۳	شایسته‌سالاری اخلاقی (ضابطه‌مداری)	عدل، امانت، کفایت	سطح راهبردی-مدیریتی	نامه/۵۳ (انتخاب کارگزاران)، حکمت/۱۰۷
۴	عدالت توزیعی فراگیر	عدل، مساوات، حق	سطح اجتماعی-حقوقی	خطبه/۱۵، نامه/۵۱، نامه/۴۳
۵	کرامت‌محوری و حقوق متقابل	کرامت انسانی، حق، مردم‌سالاری	سطح اجتماعی-حقوقی	خطبه/۲۱۶، نامه/۵۳ (رسیدگی به نیازمندان)

۶	انسجام اجتماعی و وحدت عملیاتی	وحدت، رحمت، خیر عمومی	سطح تمدنی-پایدار	خطبه/۱۲۷، خطبه/۵۸ (نفی تفرقه)
۷	تربیت انسان تراز و جامعه‌سازی	علم، عمل، اخلاق	سطح تمدنی-پایدار	نامه/۴۵ (تربیت نفس حاکم)، حکمت‌ها

جدول ۲. جدول جامع مفاهیم حکمرانی و اجتماع در نهج‌البلاغه

منبع	مصادق	مفهوم	مقوله	مضمون
نهج‌البلاغه: نامه/۵۳، خطبه/۲۱۶، حکمت/۴۷۶؛ دشتی (۱۳۷۹)، مطهری (۱۳۷۳)؛ ناصری و موسوی (۱۳۹۸)، جوادی و دیگران (۱۴۰۰)	توصیه امام علی (ع) در نامه ۵۳ به مالک اشتر در خصوص شایستگی، عقلانیت و شجاعت والیان	وجود رهبری خردمند و انتخاب کارگزاران با بصیرت، اخلاق‌مدار و متخصص	ساخت حکمرانی و مدیریت	ارکان حکمرانی علوی: رهبری و مدیریت شایسته
نهج‌البلاغه: نامه/۵۳، خطبه/۲۱۶، نامه/۴۵؛ شهیدی (۱۳۷۷)؛ رضایی و دیگران (۱۳۹۷)، میرزایی (۱۳۹۹)	تأکید امام بر در دسترس بودن حاکم برای مردم و پرهیز از فاصله گرفتن از آنان	لزوم شفافیت و پاسخگویی حاکمان نسبت به مردم	ساخت حکمرانی و مدیریت	اصول اخلاقی و عملی حکمرانی: پاسخگویی
نهج‌البلاغه: نامه/۵۳، خطبه/۴۲، خطبه/۱۵؛ سبحانی (۱۳۹۰)، جعفری (۱۳۷۴)؛ فلاحتی (۱۳۹۶)، حسینی و دیگران (۱۴۰۰)	تأکید بر عدالت حتی نسبت به دشمنان، رعایت حقوق دیگران بدون تبعیض	پایبندی به عدالت، وفای به عهد، انصاف، پرهیز از ظلم	ساخت حکمرانی و مدیریت	مبانی اخلاقی و عادلانه حکمرانی
نهج‌البلاغه: نامه/۵۳، خطبه/۱۵، خطبه/۲۰۹؛ جوادی آملی (۱۳۸۵)؛ علیزاده و دیگران (۱۳۹۸)، اکبری و دیگران (۱۳۹۷)	"مردم یا برادر دینی‌اند یا هم‌نوع در آفرینش"، رعایت حقوق همه اقشار جامعه	عدالت اجتماعی، کرامت انسانی، توزیع عادلانه منابع	ساخت اجتماع و روابط انسانی	حقوق بنیادین و جایگاه مردم در جامعه اسلامی
نهج‌البلاغه: خطبه/۲۱۶، خطبه/۳۴، نامه/۵۳؛ مصباح یزدی (۱۳۸۰)؛ توکلی و دیگران (۱۳۹۷)، کریمی و دیگران (۱۴۰۰)	توصیه به مشورت با مردم، پذیرش نقش آنان در مشروعیت حکومت	مردم‌سالاری دینی، حقوق متقابل حاکم و مردم، بیعت، مشارکت	ساخت اجتماع و روابط انسانی	نقش مردم در نظام حکومتی علوی و تعامل با حاکمیت
نهج‌البلاغه: خطبه/۱۹۲، خطبه/۱۲۷، نامه/۵۳؛ حسینی (۱۳۹۵)؛ عباسی و دیگران (۱۳۹۶)، رحیمی و دیگران (۱۳۹۹)	هشدار نسبت به آثار سوء تفرقه، تأکید بر وحدت، رعایت حقوق همه طبقات	انسجام اجتماعی، پرهیز از تفرقه، وحدت ملی	ساخت اجتماع و روابط انسانی	ثبات و پایداری جامعه اسلامی

جدول ۳. مدل پارادایمی نهایی (نظریه پیوستگی ساختاری ارزش و هنجار)

مؤلفه پارادایمیک	شرح نظری (تبیین پیوستگی ارزش-هنجار)	مقوله‌های محوری/کدهای مرتبط	سهم نظری و جایگاه در الگوی حکمرانی علوی
۱. شرایط علی	لایه ارزش‌ها و مبانی اعتقادی (علل غایی): ریشه‌های معرفتی و اخلاقی (مانند توحید، عدل، تقوا) که جهت‌دهنده فرآیند هنجارسازی هستند.	توحید، عدل، تقوا، کرامت	لایه ارزش: تعیین‌کننده غایت و مشروعیت نظام؛ هنجارها بدون ریشه در این ارزش‌ها، ماهیت تمدن‌ساز خود را از دست می‌دهند.
۲. پدیده محوری	«حکمرانی علوی: نظام یکپارچه پیوستگی ساختاری ارزش و هنجار» هسته مرکزی نظریه که تجلی ارزش‌ها در قواعد نهادی و رفتاری را تبیین می‌کند.	۱۸ مقوله محوری	نوآوری نظری: بیانگر تجلی ساختاری ارزش در هنجار است؛ هنجارها واسطه‌های تحقق غایات متعالی هستند.
۳. شرایط زمینه‌ای و مداخله‌گر	بستر تاریخی، سیاسی و اجتماعی (مانند فتنه‌ها، سستی مردم، فساد نخبگان) که بر چگونگی اجرای هنجارها تأثیر می‌گذارد.	فساد نخبگان، سستی مردمی، فتنه‌های سیاسی	انعطاف و واقع‌گرایی: نشان می‌دهد که هنجارهای علوی باید با حفظ ثبات هنجاری، در برابر شرایط متغیر (مانند فتنه) انعطاف لازم را داشته باشند.
۴. راهبردهای کنشی / هنجارها	لایه هنجار (واسطه‌های تحقق‌بخش): قواعد عملیاتی (هنجارهای تمدن‌ساز) که برای تبدیل ارزش‌ها به واقعیت اجتماعی در سه سطح (راهبردی-اجتماعی-تمدنی) به کار می‌روند.	شفافیت، شایسته‌سالاری، عدالت توزیعی، حقوق متقابل	نقش واسطه‌ای: هنجارها، سازوکارهای اجرایی و نهادی هستند که ارزش‌ها را از انتزاع خارج کرده و به ساختار تمدنی پیوند می‌زنند.
۵. پیامدها	نتایج نهایی ناشی از پیوند موفق ارزش و هنجار در سه سطح.	تحقق تمدن نوین اسلامی، عدالت پایدار، انسجام اجتماعی، پرورش انسان تراز	غایت تمدنی: هدف نهایی حکمرانی علوی، نه صرفاً بقای حکومت، بلکه سعادت و تمدن‌سازی از طریق اجرای هنجارهای ارزش‌بنیاد است.

۴. فرایند تحقق هنجارهای تمدن‌ساز در نهج البلاغه

تبیین چگونگی عینیت‌یافتن هنجارها، هسته اصلی پاسخ به نقد داور است. تحلیل فرایندی نهج البلاغه نشان می‌دهد که تحقق هر هنجار تمدن‌ساز از سه گام پیوسته و ضروری عبور می‌کند: ارزش‌بنیادی‌سازی، قاعده‌مندی‌سازی، و نهادینه‌سازی نظارتی. این سه گام به ترتیب، ارزش انتزاعی را به باور درونی، سپس به دستور عملی، و نهایتاً به ساختاری پایدار با ضمانت اجرا تبدیل می‌کنند.

الف) گام اول: ارزش‌بنیادی‌سازی؛ تثبیت ارزش در باورها

نخستین گام در فرایند تحقق هنجار، بیرون آوردن ارزش از سطح یک مفهوم کلی و نشان دادن آن در ژرفای باور حاکم و مردم است. امام علی(ع) این کار را عمدتاً از طریق خطابه‌های پرشور، مواعظ تکان‌دهنده و تکرار مداوم انجام می‌دهد. هدف آن است که ارزش مورد نظر، از یک آرمان دور به اصل مسلم و غیرقابل مناقشه در ذهن مخاطب تبدیل شود. این مرحله را می‌توان درونی‌سازی پیش از نهادینه‌سازی نام نهاد؛ زیرا بدون باور قلبی، هیچ هنجاری در بلندمدت پایدار نخواهد ماند. امام علی(ع) در خطبه ۱۵ نهج البلاغه، ارزش عدالت را با عبارت «الْعَدْلُ أَشْرَفُهُمَا وَ أَفْضَلُهُمَا» معرفی می‌کند، اما فراتر از یک تعریف ساده، در همان خطبه

تصریح می‌کند که عدالت کلید صلاح و زمینه‌ساز بقای جوامع است. در خطبه ۲۱۶، با بیانی تأثیرگذارتر، عدالت را به عنوان نظام‌دهنده همه امور و ستون خیمه جامعه توصیف می‌کند و می‌فرماید: فَإِذَا لَمْ يُمَكِّنْكَ الْعَدْلُ فِي رَعِيَّتِكَ فَلَا تَسْتَطِيعَ عَلَيْهِمْ. این تکرار و گونه‌گونی در بیان، کمک می‌کند تا ارزش عدالت در لایه‌های عمیق‌تر ضمیر حاکم و مردم جایگیر شود. ارزش حقوق متقابل حاکم و مردم نیز در خطبه ۳۴ با جمله معروف «إِنَّ لِي عَلَيْكُمْ حَقًّا، وَلَكُمْ عَلَيَّ حَقٌّ» چنان نهادینه می‌شود که هیچ حاکمی نمی‌تواند خود را فراتر از التزام به آن ببیند. ایشان در ادامه همان خطبه، برای ترسیم عمق این ارتباط دوطرفه می‌فرماید: فَإِذَا قُضِيَ بِالَّذِي عَلَى مِنَ الْحَقِّ فَلَكُمْ عَلَى النَّصِيحَةِ وَالسَّمْعُ وَالطَّاعَةُ. همچنین در نامه ۵۳ (بند ۵۳) با عبارت «الْأَنَسُ صِنْفَانِ: إِمَّا أَحَقُّ لَكَ فِي الدِّينِ وَإِمَّا نَظِيرٌ لَكَ فِي الْخَلْقِ» ارزش کرامت انسانی را به گونه‌ای پایه‌ریزی می‌کند که هر نوع تبعیض را از ریشه می‌برد. ارزش تقوا و امانتداری نیز به وفور در خطبه‌های گوناگون تذکر داده شده است؛ برای نمونه در خطبه ۱۸۴ می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى جَعَلَهَا أَمَانَةً لَا مِيرَاثًا». در خطبه ۲۳۰ نیز با لحنی تهدیدآمیز، مسئولیت الهی حاکمان را یادآور می‌شود: «وَاللَّهُ لَوْ أُعْطِيَ الْأَقَالِيمَ السَّيِّئَةُ بِمَا تَحْتَ أَفْئِدَتِهَا عَلَى أَنْ أَغْصَى اللَّهُ فِي نَمْلِهِ مَا فَعَلَتْ». این ارزش‌بنیادی‌سازی مستمر، زیربنای دو گام بعدی است؛ زیرا بدون درونی‌سازی ارزش، قاعده‌مندسازی صوری و بی‌روح خواهد بود و نظارت نیز به اجبار بیرونی تبدیل می‌شود که دوام چندانی ندارد. در حقیقت، ارزش‌بنیادی‌سازی در اندیشه علوی، همان انقلاب نرم درونی پیش از هر اقدام ساختاری است.

ب) گام دوم: قاعده‌مندسازی؛ تبدیل ارزش به دستور صریح و عملیاتی

پس از تثبیت ارزش در باورها، نوبت به خارج کردن آن از حالت کلی و مبهم و تبدیل آن به قاعده‌ای عملیاتی، دقیق و قابل ارجاع می‌رسد. در این گام، امام علی(ع) ارزش را به زبانی صریح و امری یا نهی قطعی درمی‌آورد تا هم کارگزار بداند دقیقاً چه باید بکند و هم مردم بتوانند بر اجرای آن نظارت کنند. قاعده‌مندسازی، حلقه اتصال باور درونی به رفتار بیرونی است و بدون آن، ارزش‌ها در مرحله احساسات و آرزوها باقی می‌مانند. برای نمونه، ارزش امانتداری قدرت که در خطبه ۱۸۴ با مفهوم امانت نه میراث تثبیت شده بود، در نامه ۵۳ به مالک اشتر با عبارت قاطع و صریح «إِنَّ عَمَلَكَ لَيْسَ لَكَ بِطُعْمَةٍ وَ لَكِنَّهُ فِي عُنُقِكَ أَمَانَةٌ» (نامه/۵، بند ۵) قاعده‌مند می‌شود. این عبارت، هرگونه نگاه قدرت‌محورانه به منصب را نفی می‌کند و آن را به یک مسئولیت الهی و امانتی در گردن کارگزار تبدیل می‌سازد. یا ارزش شفافیت که در گام اول با مواعظی درباره حضور الهی و نظارت دائمی خداوند تثبیت می‌گردد، اکنون به دستور روشن و بدون ابهام «وَلَا تَخْجِبَنَّ عَنْ رَعِيَّتِكَ» (نامه/۵۳، بند ۱۰۹) تبدیل می‌شود. این قاعده به حاکم می‌گوید: خود را از مردم پنهان مکن، یعنی قاعده‌ای قابل سنجش و مطالبه را بیان می‌کند. ارزش عدالت که در خطبه ۱۵ با عنوان مایه قوام جامعه معرفی شده بود، در نامه ۵۳ به قاعده اجرایی «أَنْصِفِ اللَّهَ وَ أَنْصِفِ النَّاسَ مِنْ نَفْسِكَ» (نامه/۵۳، بند ۱۱۷) بدل می‌گردد. این عبارت به حاکم دستور می‌دهد که پیش از هر چیز از خودش در برابر خدا و مردم انصاف داشته باشد؛ یعنی پیش‌شرط عدالت در جامعه، عدالت شخصی حاکم است. همچنین ارزش مشورت‌پذیری که در خطبه ۲۱۶ با عبارت «وَلَا تُسْتَشَرَنَّ مُسْتَبِدًا بِرَأْيِهِ» تثبیت شده بود، در حکمت

۱۵۲ به یک قاعده جهانی و همیشگی تبدیل می‌شود: «مَنْ اسْتَبَدَّ بِرَأْيِهِ هَلَكَ وَ مَنْ شَاوَرَ الرِّجَالَ شَارَكَهَا فِي عُقُولِهَا». در نامه ۵۳ همچنین قاعده‌مندسازی مربوط به مبارزه با فساد را می‌بینیم: «ثُمَّ انْظُرْ فِي أُمُورِ عُمَالِكَ، فَاسْتَعْمِلْهُمْ عَلَى اخْتِيَارٍ وَ لَا تُؤَلِّمْهُمْ مُحَابَاةً وَ أَثَرَةً» (نامه/۵۳، بند ۸) یعنی کارگزاران را صرفاً بر اساس آزمایش و شایستگی برگزین، نه بر اساس دوستی و خودخواهی. نکته ظریف این است که قاعده‌مندسازی در نهج البلاغه هرگز انتزاعی نیست. امام علی (ع) قواعد را به گونه‌ای طراحی می‌کند که هم قابل سنجش باشند مانند: پنهان نکردن خود از مردم. یعنی حاکم باید در دسترس باشد و درهای دیوان حکومتی به روی مردم باز باشد و هم قابل مطالبه باشند یعنی مردم می‌توانند از حاکم بخواهند که پشت درها پنهان نشود. این ویژگی، تفاوت اساسی هنجارهای علوی با توصیه‌های اخلاقی صرف است.

ج) گام سوم: نهادینه‌سازی نظارتی؛ طراحی سازوکار و ضمانت اجرا

تعیین‌کننده‌ترین و اغلب مغفول‌مانده‌ترین گام در فرایند تحقق هنجار، نهادینه‌سازی نظارت و ضمانت اجرا است. بدون این گام، حتی بهترین قواعد نیز به سرعت به فراموشی سپرده می‌شوند یا به ابزاری در دست قدرتمندان برای سوءاستفاده تبدیل می‌گردند. نهج البلاغه در این سطح، از بیان اصول فراتر رفته و ساختارهای عینی، مکانیسم‌های عملیاتی و ضمانت‌های اجرایی طراحی می‌کند. این مرحله است که هنجار را از یک باید اخلاقی به یک ساختار اجتماعی پایدار تبدیل می‌کند. برای هنجار شفافیت و پاسخگویی، امام علی (ع) در نامه ۵۳ به مالک اشتر دست کم سه سازوکار مشخص ارائه می‌دهد: نخست، برگزاری مجلس عمومی برای نیازمندان تا حاکم بی‌واسطه صدای آنان را بشنود: «وَ اجْعَلْ لِدَوِي الْحَاجَاتِ مِنْكَ قِسْمًا تُفَرِّغُ لَهُمْ فِيهِ شَخْصَكَ، وَ تَقْعُدُ لَهُمْ مَجْلِسًا عَامًّا» (نامه/۵۳، بند ۱۱۰). دوم، گماردن بازرسان مخفی و صادق که بدون اطلاع کارگزاران، عملکرد آنان را رصد و گزارش کنند: «ثُمَّ تَفَقَّدْ أُمُورَ هَؤُلَاءِ بِالْإِشْرَافِ عَلَيْهِمْ بِنَفْسِكَ، وَ ابْعَثِ الْعُيُونَ مِنْ أَهْلِ الصِّدْقِ وَ الْوَفَاءِ عَلَيْهِمْ» (نامه/۵۳، بند ۶۲). سوم، رسیدگی و پاسخگویی به شکایات به گونه‌ای که هیچ شاکایی بدون پاسخ نماند. افزون بر این، ضمانت اجرا را نیز تعیین می‌کند: کارگزار خائن باید عزل شود و در برابر خدا پاسخگو باشد: «فَإِنَّ الْغَدَّ غَدٌ يُنْدِمُ الْمُسِيءُ فِيهِ وَ يُؤْجَرُ الْمُحْسِنُ» (نامه/۵۳، بند ۵) و نیز «فَإِنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ص يَقُولُ: لَا تَطْلُمُ الرَّعِيَّةَ وَ لَا تُكَلِّفَهَا مَا تُطِيقُ» (نامه/۵۳، بند ۸۳). برای هنجار عدالت توزیعی، سازوکار حسابرسی مستمر بیت المال در نامه ۴۳ که حضرت دستور می‌دهد: «فَقَدْ أَمْوَالَ الْبَيْتِ وَ رَزَقَهَا». همچنین در نامه ۵۱ به برابری در تقسیم بیت‌المال تأکید و از تبعیض نهی می‌کند: «وَ إِنْ فِي الْمَالِ لِلْغَنِيِّ وَ الْفَقِيرِ نَصِيبًا». برای هنجار شایسته‌سالاری، سازوکار آزمون و ارزیابی دوره‌ای کارگزاران و عزل سریع در صورت تخلف پیش‌بینی شده است: «فَاسْتَعْمِلْهُمْ عَلَى اخْتِيَارٍ» (نامه/۵۳، بند ۸) و «فَمَنْ ظَلَمَ مِنْهُمْ مَخْلُوقًا فَعَلَيْكَ بِعَزْلِهِ» (نامه/۴۱). برای هنجار مردم‌سالاری، سازوکار رسیدگی مستقیم و کتبی به شکایات و پاسخگویی علنی نهادی می‌گردد (نامه/۵۳، بند ۱۱۰).

بدین ترتیب، نهج البلاغه با تکمیل این سه گام (ارزش‌بنیادی‌سازی، قاعده‌مندسازی و نهادینه‌سازی نظارتی) هنجار را از یک باید اخلاقی به ساختاری اجرایی و پایدار تبدیل می‌کند. این فرایند سه‌گانه، تجلی عملیاتی پیوستگی مفهومی ارزش‌ها و هنجارهاست که ضمانت تحقق تمدن اسلامی را در سطح ساختارها

و رویه‌های حکمرانی فراهم می‌آورد. در غیاب این فرایند، هنجارها فاقد کارآمدی لازم برای نهادینه‌سازی و پایداری تمدنی خواهند بود

۴. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف شناسایی و تبیین هنجارهای تمدن‌ساز در نهج‌البلاغه بر مبنای چارچوب نظری پیوستگی مفهومی میان ارزش‌ها و هنجارهای تمدنی به این نتیجه محوری دست یافته است که کلام امیرالمؤمنین علی (ع) شبکه‌ای نظام‌مند از هنجارهای عملیاتی را ترسیم می‌کند که هر یک ریشه در ژرفای ارزش‌های بنیادین الهی-انسانی دارند. فراتر از شناسایی این هنجارها، پژوهش حاضر فرایند تحقق آن‌ها را در قالب سه گام پیوسته تبیین کرده است: ارزش‌بنیادی‌سازی (تثبیت ارزش در باورها از طریق خطابه)، قاعده‌مندسازی (تبدیل ارزش به دستور صریح و قابل ارجاع)، و نهادینه‌سازی نظارتی (طراحی سازوکارهای اجرایی و ضمانت‌های پاسخگویی). این پیوستگی مفهومی که لازمه مشروعیت، کارآمدی و پایداری یک تمدن اسلامی است، در دو ساحت اصلی تجلی یافته است. در ساحت حکمرانی و مدیریت، هنجارهایی چون رهبری حکیمانه و عقلانیت راهبردی مبتنی بر شایسته‌سالاری و مشورت، شفافیت و پاسخگویی تضمین‌شده با نظارت عمومی و دسترسی مستقیم مردم به حاکم، و اخلاق‌مداری و وفای به عهد شامل رعایت انصاف و نفی فریب، به عنوان ارکان اصلی مدیریت جامعه تمدنی شناسایی شدند. در ساحت اجتماع و روابط انسانی نیز، هنجارهای عدالت فراگیر و کرامت انسانی با تأکید بر برابری ذاتی انسان‌ها و رسیدگی به محرومان، مردم‌سالاری دینی و حقوق متقابل بر اساس مشارکت و پرهیز از استبداد رأی، و انسجام اجتماعی و وحدت با نفی عصبیت‌های جاهلی و تفرقه، به عنوان شاخص‌های اصلی پویایی اجتماع تمدنی تحلیل شدند. یافته‌ها نشان می‌دهد که هنجارهای تمدن‌ساز تنها زمانی واجد کارآمدی و پایداری هستند که با ارزش‌های بنیادین اسلامی نظیر عدالت‌محوری، تقوا، کرامت انسانی و مسئولیت‌پذیری پیوند عمیق داشته باشند. بدون تکمیل سه گام یادشده، این هنجارها فاقد ضمانت اجرای لازم برای نهادینه‌سازی و پایداری تمدنی خواهند بود. نهج‌البلاغه با ترسیم این پیوند ناگسستنی، تلاشی نظام‌مند برای ایجاد پیوستگی میان ارزش‌های آرمانی و ساختارهای اجرایی ارائه می‌دهد. تجربه تاریخی حکومت علوی نشان می‌دهد که چالش‌های پیش‌آمده نه ناشی از ضعف ساختار هنجاری، بلکه به دلیل گسست جامعه از این پیوستگی بود؛ غلبه منافع شخصی و دنیاگرایی بر ارزش‌های اصیل اسلامی، این گسست را رقم زد. در نهایت، پژوهش حاضر نشان داد که نظریه پیوستگی مفهومی میان ارزش‌ها و هنجارها، زمانی به عنوان الگویی تمدنی کارآمد خواهد بود که فرایند تحقق هنجارها در سه سطح ارزش‌بنیادی‌سازی، قاعده‌مندسازی و نهادینه‌سازی نظارتی به صورت کامل طی شود. نبود هر یک از این سطوح، موجب فروکاستن هنجارها به توصیه‌های اخلاقی فاقد ضمانت اجرا می‌گردد. بنابراین، تمدن نوین اسلامی برای تحقق عینی ارزش‌های خود در عرصه حکمرانی و اجتماع، ناگزیر از پیروی از این الگوی فرایندی مستخرج از نهج‌البلاغه است.

جدول ۴. نمونه فرآیند کدگذاری سه گانه

ردیف	مرجع دقیق	مصادق متنی (عربی و ترجمه مختصر)	کدگذاری باز (مفهوم اولیه)	کدگذاری محوری (مقوله/هنگار عملیاتی)	کدگذاری انتخابی (نقش در مدل پارادایمی)
۱	خطبه ۱/	«كَمَالٌ مَعْرِفَتِهِ التَّصَدِيقُ بِهِ» (کمال معرفت، تصدیق به خداست)	توحید - مبنای حکمرانی و حکومت دینی	معرفت شناسی توحیدی	شرط علی (پایه معرفتی مشروعیت)
۲	خطبه ۲/ ۱۶	«إِنَّ لِي عَلَيْكُمْ حَقًّا، وَلَكُمْ عَلَيَّ حَقٌّ» (مرا بر شما حقی است و شما را بر من حقی)	حقوق متقابل حاکم و مردم	کرامت محوری و حقوق متقابل	راهبرد کنشی (واسطه تحقق ارزش کرامت)
۳	نامه ۴۵/	«قَوِّ اللَّهُ مَا كَثُرَتْ مِنْ دُنْيَاكُمْ يَبْرَأ...» (به خدا سوگند، از دنیای شما طلایی نیندوختم...)	زهد سیاسی ضد فساد	شفافیت و پاسخگویی ساختاری	راهبرد کنشی (سطح مدیریتی، مبارزه با فساد)
۴	نامه ۵۳/ (عهد مالک)	«أَنْصِفِ اللَّهَ وَ أَنْصِفِ النَّاسَ مِنْ نَفْسِكَ» (عدالت را نسبت به خدا و مردم از جانب خویش مراعات کن)	عدالت اجرایی شخصی	عدالت توزیعی فراگیر و بی طرفانه	راهبرد کنشی (سطح اجتماعی-حقوقی، واسطه تحقق عدل)
۵	خطبه ۱/ ۲۷	«فَإِنَّ الْجَمَاعَةَ رَحْمَةٌ وَ الْفُرْقَةُ عَذَابٌ» (همانا اجتماع، رحمت است و تفرقه، عذاب)	انسجام وحدت اجتماعی	انسجام اجتماعی و وحدت عملیاتی	پیامد (پایداری و ثبات تمدنی)
۶	نامه ۵۳/ (عهد مالک)	«عِنْدَ اخْتِلَافِهِمْ وَ تَلَيَّسِ الْأَمْرِ... إِيذُذْهُمْ إِلَى اللَّهِ وَ رَسُولِهِ» (هنگام اختلاف و پیچیدگی امر، آنان را به خدا و رسول بازگردان)	قانون گرایی برتر از روابط	شایسته سالاری اخلاقی (ضابطه مداری)	راهبرد کنشی (سطح مدیریتی، شرط شایسته سالاری)
۷	حکمت ۱۵۲/	«مَنْ اسْتَبَدَّ بِرَأْيِهِ هَلَكَ» (هر کس به رأی خود استبداد ورزد، هلاک شود)	نفی خودرأیی و مشورت پذیری	رهبری حکیمانه و عقلانیت راهبردی	راهبرد کنشی (مدیریتی، تضمین کننده عقلانیت)

منابع

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه.
- تاجیک، محمدرضا (۱۴۰۱). تحلیل جامعه شناختی مشارکت سیاسی از منظر نهج البلاغه. مجله علمی-پژوهشی جامعه شناسی سیاسی/ایران، ۴(۲)، ۶۵-۹۰.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۵). اسلام و نیازهای زمان. قم: مرکز نشر اسراء.
- (۱۳۹۰). ولایت فقیه: ولایت فقاها و عدالت. قم: مرکز نشر اسراء.
- (۱۳۹۶). فلسفه حقوق بشر. قم: نشر اسراء.

- حسینی زاده، سیدمحمد رضا (۱۴۰۰). الگوی مدیریت علوی در عصر جهانی سازی. فصلنامه مدیریت اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۳، ۵۶-۳۲.
- حیدری، مرتضی (۱۴۰۰). نقش اخلاق سیاسی در توسعه تمدنی. دوفصلنامه مطالعات تمدنی، ۵(۱۰)، ۶۸-۴۵.
- خدیوی، غلامرضا (۱۳۹۷). بررسی‌هایی در تکوین جامعه‌شناختی و روانشناختی فرایند تمدن. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- دهقان، علیرضا (۱۴۰۱). تحلیل شاخص‌های شفافیت در نظام سیاسی علوی. دوفصلنامه مطالعات حقوق عمومی و سیاسی، ۸(۱۵)، ۱۱۵-۱۳۸.
- رحمانی، علی (۱۳۹۹). تحلیل جامعه‌شناختی همبستگی در جوامع اسلامی. فصلنامه مطالعات اجتماعی اسلامی، ۹(۳۴)، ۶۵-۴۵.
- رضوی، سیدعلی (۱۴۰۰). ابعاد کرامت انسانی در اندیشه سیاسی اسلام. فصلنامه مطالعات اسلامی و سیاسی، ۴(۱۳)، ۸۰-۶۰.
- سروش محلاتی، محمد (۱۳۹۸). اخلاق حکومت. فصلنامه پژوهش‌های اندیشه سیاسی، ۱۵(۵۹)، ۱۱۰-۱۳۵.
- سیدامامی، کاووس (۱۳۹۰). روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی. تهران: سمت.
- سیدان، سیدمحمد (۱۳۹۴). بررسی اصول حکمرانی مطلوب در اندیشه سیاسی اسلام. فصلنامه مطالعات سیاسی اسلامی، دوره ۷، شماره ۲۵، ۴۹-۲۷.
- شیخ‌الاسلامی، سمیه (۱۴۰۰). نقش وحدت کلمه در صیانت از نظام سیاسی. فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاسی، ۶(۲۲)، ۱۷۰-۱۹۵.
- طباطبایی، محمد (۱۳۹۴). عدالت سیاسی و توسعه پایدار. مجله علمی-پژوهشی علوم سیاسی، ۱۱(۴۴)، ۱۱۰-۱۳۰.
- علامه جعفری، محمدتقی (۱۳۸۰). کرامت و ارزش وجودی انسان. تهران: مؤسسه نشر کرامت.
- فرامرزقراملکی، احد (۱۳۸۸). تحلیل محتوای کیفی در علوم اسلامی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- فقیهی، علیرضا (۱۳۹۷). مدل سازی اخلاق مداری در حکمرانی اسلامی. مجله علمی-پژوهشی اندیشه مدیریت، ۱۳(۵۰)، ۸۰-۱۰۲.
- فوزی، یحیی (۱۳۹۸). اعتماد عمومی و حکمرانی دینی. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- فیروزجائیان، علی اصغر (۱۳۹۶). الگوی مدیریت اسلامی و چالش‌های نهادی شدن. فصلنامه مدیریت اسلامی، دوره ۱۰، شماره ۳۰، ۷۸-۵۵.
- کاشانی، مریم (۱۳۹۹). مشروعیت الهی و مقبولیت مردمی در حکمرانی. قم: بوستان کتاب.
- کمبجانی، اکبر (۱۳۹۹). حکمرانی مطلوب در گام دوم انقلاب: چارچوب مفهومی و مؤلفه‌ها. فصلنامه راهبرد، دوره ۸، شماره ۴، ۸۹-۶۵.
- مرادی، حسین (۱۴۰۲). وحدت و همزیستی در اندیشه سیاسی اسلام. تهران: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۷). حکومت اسلامی و ولایت فقیه. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مصباحی، حسن (۱۳۹۹). عدالت و تمدن نوین اسلامی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- مطهرنیا، محمدعلی (۱۳۹۸). فلسفه تمدن اسلامی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

- ----- (۱۳۹۸). *فلسفه تمدن اسلامی*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- مظلومی، علی (۱۳۹۵). جایگاه نظارت عمومی در اندیشه سیاسی اسلام. *فصلنامه پژوهش‌های دینی*، ۱۶(۳)، ۶۸-۹۰.
- میدانچی، حسین (۱۳۹۲). ارزش‌ها و هنجارها در جامعه اسلامی: رویکردی جامعه‌شناختی. *فصلنامه پژوهش‌های دینی*، دوره ۱۰، شماره ۳، ۴۸-۷۲.
- نصیری، مجید (۱۳۹۷). مدل انسجام اجتماعی بر اساس نظریه تمدنی. *فصلنامه مطالعات اجتماعی و تمدنی*، ۲۸(۲)، ۶۵-۸۵.
- نظری، علی‌اصغر (۱۳۹۳). *شفافیت و پاسخگویی در حکمرانی*. تهران: سمت.
- ولوی، علی‌محمد (۱۳۹۱). *مدیریت و عقلانیت*. تهران: مؤسسه مطبوعاتی دانش.
- Eisenstadt, S. N . (2017). *The Great Revolutions and the Civilizations of Modernity*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Elias, N. (2021). *The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*. Revised Edition. Malden, MA :Blackwell Publishing.
- Habermas, J. (2018). *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge, MA :MIT Press.
- Hsieh, H. F. & Shannon, S. E. (2005). Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative health research*, 9(5), 1277-1288.
- Krippendorff, K. (2018). *Content analysis: An introduction to its methodology*. Thousand Oaks, CA: Sage publications .
- Siddiqui, M. N. (2020). *Islamic Governance: Theory and Practice*. Kuala Lumpur: IIUM Press.
- Tilly, C. (2019). *Democracy*. Cambridge, MA :Harvard Unive.